

האוניברסיטה הפתוחה
The Open University of Israel
الجامعة المفتوحة

המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

'דור המדבר'

נישאים כדת משה וישראל מחוץ לרבנות

Generation of the Wilderness

Married according to the law of Moses and Israel
outside the Rabbinate

ענבר יוסף דן

עבודה זו נכתבה בהנחיית :

פרופ' גיא בן-פורת

תזה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך

בתוכנית ללימודי דמוקרטיה בין תחומיים

באוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

תודות

ברצוני להביע את תודתי והערכתי העמוקה למנחה שלי, **פרופ' גיא בן-פורת**, שליווה והדריך אותי לאורך כל תהליך הכתיבה באדיבות, סבלנות ומקצועיות. תודה על הנחיה משמעותית ומעצימה, על הערות מעוררות מחשבה ועל תובנות ועצות מועילות שבזכותן לבש המחקר את צורתו הנוכחית.

תודה לבן זוגי האהוב, **ניסים**, על התמיכה, ההכלה, הפירגון וההקרבה, שאפשרו לי להתפנות ולהתמסר לתהליך הכתיבה, גם במקביל להרחבת משפחתנו;

להוריי, **אסתי ורוני**, שעודדו ותמכו בלימודי האקדמיים ונטעו בי אמונה ללכת בדרכי.

לאחיותיי היקרות, **סיון וחן**, על המעורבות השוטפת, הייעוץ, העזרה וההקשבה האינסופית;

לבת דודי, **נועה**, על שלל טיפים ועצות מועילות.

תודה מיוחדת נתונה לשלושה עשר הזוגות המרואיינים, שהקדישו מזמנם ופתחו את ליבם. בלעדיהם המחקר הזה לא היה קיים.

מחקר זה מוקדש לבנותיי, **כרם ואסיף**, שכולי תקווה שביום מן הימים תוכלנה לצעוד לחופתן בצורה בטוחה ושוויונית, תוך בחירה חופשית ושלמה בדרכן.

תוכן עניינים

I	תקציר
1	מבוא
6	מסגרת תיאורטית
7	מהשתתפות פוליטית מסורתית להשתתפות פוליטית חדשה
9	פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה
11	פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה בישראל
14	מדיניות הנישואין בישראל
19	נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות
22	נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות כהתנהגות דמוית יציאה
24	שיטת המחקר
26	ניתוח הממצאים ודין
27	הבחירה בטקס אורתודוקסי
27	מהו הטקס האורתודוקסי?
29	הסיבות לבחירת טקס אורתודוקסי
35	שביעות רצון
36	ערעור על מונופול הרבנות על נישואי יהודים בישראל
38	ביקורת על היעדר חלופה לנישואין לפסולי ומנועי חיתון
40	תמיכה בנישואין רפורמים או קונסרבטיבים
41	תמיכה בנישואין חד מיניים
41	ביקורת על היעדר חלופה לחסרי דת, ובפרט עולי ברית המועצות לשעבר
43	תמיכה בנישואים מעורבים
44	תמיכה בנישואין אזרחיים
46	אמון
46	ביקורת על התנהלות הרבנות ויושרה
51	ערעור על היותה של הרבנות מייצגת היהדות
55	ביקורת על תהליך רישום הנישואין ברבנות ודרישותיה
58	הצורך בהגנות אישיות והסכמי קדם נישואין
63	השתתפות פוליטית
63	הערכת רמת תקינות ואפקטיביות ההליכים הפוליטיים
67	תחושת היכולת להשפיע ולהוביל לשינוי בערוצים הפורמליים
70	עלויות הבחירה האישית
70	עלויות כלכליות
72	עלויות אישיות
79	התמודדות עם סוגיית החוק
88	מסקנות וסיכום
93	ביבליוגרפיה

בשנים האחרונות בוחרים יותר ויותר זוגות, דתיים וחילונים כאחד, להינשא בטקס פרטי אורתודוקסי, כדת משה וישראל, שלא דרך הרבנות הראשית. בחירה זו נעשית מסיבות אידיאולוגיות, ועל אף שהיא כרוכה בעלויות כלכליות ואישיות שונות כגון פגיעה אפשרית בזכויות מסוימות, התמודדות עם קונפליקטים, לחצים וביקורות מצד בני משפחתם וחברים, ואף מהווה עבירה על החוק שדינה שנתיים מאסר.

מחקר זה בוחן את תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות בישראל כדפוס של השתתפות פוליטית. באמצעות שיטת מחקר איכותנית-קונסטרוקטיביסטית, נותחו ראיונות עומק שבוצעו עם שלושה-עשר זוגות שנישאו בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות, וזאת על מנת להבין את המניעים השונים והמשמעויות שהם מקנים לבחירתם. המחקר מבקש להאיר את הפרדוקס הטמון, לכאורה לפחות, בבסיסה של התופעה - בחירה אקטיבית בטקס אורתודוקסי, המזוהה בדרך כלל עם ממסדיות, ולא טקס אלטרנטיבי או רפורמי למשל, במקביל לבחירה להינשא מחוץ לרבנות תוך ערעור על סמכותו הבלעדית של הממסד הרבני ומדיניות הנישואין המונהגת כיום, וזאת למרות העלויות הכרוכות בכך והעדר חוקיות המעשה. כדי לעמוד על אופייה וטיבה של התופעה משתמש המחקר במסגרת התיאורטית של פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה.

ממצאי המחקר מלמדים כי ניתן לאפיין את הבחירה בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות כהתנהגות דמוית יציאה וכפעולה אינדיבידואלית קולקטיבית, במסגרתה פועלים הזוגות, באופן בלתי חוקי או על סף החוקיות, לאספקתו האלטרנטיבית של טקס הנישואין האורתודוקסי, מתוך אחריות חברתית ובמטרה לחולל שינוי למען רווחתם האישית ולמען מה שהם תופסים כטוב המשותף.

ממצאי המחקר חושפים שילוב מעניין בין מניעים ומשמעויות אישיים ופוליטיים, והאופן בו נשזרים אלו באלו. מחד גיסא, עולה באופן ברור כי בחירתם של הזוגות מהווה צעד ערכי-הצהרתי שמטרתו להשמיע ביקורת ומחאה כנגד מדיניות הנישואין והמונופול הרבני על ענייני המעמד האישי. צעד זה נועד להפעיל לחץ על המונופול הממשלתי, באמצעות קביעת עובדות בשטח, כדי להוביל לשינוי מדיניות ולגליזציה בדיעבד של האלטרנטיבות השונות. מאידך גיסא, ובאופן שאינו סותר את המסקנה כי מדובר באקט פוליטי במידה רבה, מונעת בחירה זו גם ממשמעויות ומניעים אישיים. הזכות לבחירה, לאוטנטיות ולביטוי עצמי, הרצון בהימנעות מתחושות של כפייה, העדפות פרטיות ורצונות אישיים, כמו גם הרצון ליצירת הגנות אישיות מפרשנויותיה ההלכתיות של הרבנות במצב של גירושין – כל אלו גם יחד משקפים מרכיבים אישיים בבחירתם של הזוגות.

הפרדוקס הטמון, לכאורה, בבסיסה של התופעה מתיישב באמצעות חשיפת חיבורם העמוק של הזוגות ליהדותם ומחויבותם להלכה והמסורת היהודית מחד גיסא, לצד מחויבותם לערכים ליברליים ונכונותם לחולל שינוי במדיניות הנישואין בישראל תוך יצירת אלטרנטיבות לפרשנויותיה ההלכתיות של הרבנות הראשית את הנישואין והגירושין מאידך גיסא.

אביגיל: " ... כשדיברנו והתלבטנו אז זאת הייתה הבנה כזו שאנחנו **דור המדבר**. אנחנו לא הדור שיזכה לזה שזה יהיה ברור מאליו. אנחנו בדור שמשנה. אני היום מצביעה כאישה כי מישהי נלחמה עבורי לפני מאה שנים, ונוהגת, וכל מה שאני לא עושה היום. אז כנראה שזה התפקיד שלי, כדי שהנכדה שלי והאחינית שלי, וגם של אלה שמתנגדים אלי, תוכלנה לצעוד ביותר ביטחון לחופה שלהן, וזה יהיה יותר ברור... "

ישראל היא המדינה היחידה מבין ארצות המערב שאינה מאפשרת נישואין או גירושין אזרחיים, וכמו יתר ענייני המעמד האישי, מוחל עליהם הדין הדתי (לוטן, 2007), מצב העומד בסתירה לדגם הדמוקרטי-ליברלי ולהצהרה העולמית של זכויות האדם (נוברגר, 1997). נישואי יהודים אזרחי מדינת ישראל, נתונים כיום, מתוקף החוק, למונופול האורתודוקסי ולסמכותה הבלעדית של הרבנות הראשית. כך יוצא לא רק שהמדינה כופה בפועל טקס נישואין בבית הדין הרבני על כלל הזוגות היהודים המבקשים להינשא, אלא שהיא אינה מאפשרת כלל נישואין לזוגות המוגדרים על פי הדת כפסולי חיתון או מנועי חיתון (בן-פורת, 2016).

לא זו בלבד שהחוק הישראלי מחייב כי נישואין בין יהודים יערכו בבית הדין הרבני על פי דין התורה, אלא שהוא גם קובע כי נישואין אלו ירשמו על ידי רבנים שהוסמכו לכך על ידי הרבנות הראשית לישראל (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 1919), על פי הקריטריונים שקבעה, פיקוחה והנחייתה (חוק הרבנות הראשית לישראל, תש"ם-1980). חקיקה זו מעניקה לרבנות הראשית, ובזאת ליהדות האורתודוקסית, הן סמכות בלעדית לפרשנות דין התורה, הן מונופול לקבוע מי רשאי לערוך ולרשום נישואין חוקיים והן סמכות עקיפה לקביעת הזהות היהודית ותוקף הגיור של יהודים בישראל (בן-פורת, 2016). הגמוניה זו, המושלטת על ידי היהדות האורתודוקסית תוך הכפפת כלל הציבור היהודי לנורמות דתיות מסוימות, נתפסת לא אחת כאנטי-ליברלית, אנטי-רב-תרבותית ואנטי-פלורליסטית (קרייני, 2006).

הביקורת והמחאה נגד מונופול הרבנות הראשית על ענייני המעמד האישי, ובפרט על הנישואין, הלכו והתרחבו במשך השנים, בין היתר לנוכח היחס לזוגות חילונים ברבנות, הערמת קשיים על מי שיהדותם הוטלה בספק וכפיית הטקס האורתודוקסי על מי שאינם רוצים בכך. מאבקים בזירות הפוליטית והמשפטית הולידו שתי חלופות להסדרת מעמד הזוגיות מחוץ לרבנות (בן-פורת, 2016): האחת, מסגרת לא פורמלית של "ידועים בציבור", שטרם הוסדרה בחוק. השנייה, נישואין אזרחיים

בחוו"ל, המוכרים באופן מלא על ידי המדינה, ומאפשרים לזוגות להירשם כנשואים במרשם האוכלוסין, על כל המשתמע מכך (לוטן, 2007).

חשובה ההבחנה בין בחירת אופן הרישום והסדרת המעמד הזוגי, שהוא תהליך פורמלי מול המדינה, לבין בחירת אופיו של טקס הנישואין שבחרים הזוגות לערוך במעמד חתונתם. באמצעות סמכותה הבלעדית להסדרת רישומם הפורמלי של נישואי יהודים במרשם האוכלוסין, כורכת הרבנות בין זה לבין עריכתו של טקס נישואין אורתודוקסי, כאחד התנאים לרישום הנישואין. הסדרת המעמד הפורמלי מחוץ לרבנות משחררת את הזוגות לא רק ממחויבותם לערוך טקס אורתודוקסי בהתאם לכלליה ופרשנותה ההלכתית, אלא מעריכתו של טקס כלשהו. עם זאת, לתהליך הסדרת הרישום הפורמלי מחוץ לרבנות מתלווה פעמים רבות טקס פרטי בלתי רשמי (ברום, 2018). קיימות גרסאות רבות ומגוונות של טקסי חתונה אלטרנטיביים, החל מטקסים מסורתיים יותר, דוגמת הטקסים הרפורמיים, ועד טקסים חילוניים המתרחקים מהדפוס האורתודוקסי, שפעמים רבות מכילים גם הם רכיבים מסורתיים (פרשיצקי, 2017). משבחרו בהסדרת מעמד הזוגיות מחוץ לרבנות, חופשיים, לכאורה, הזוגות, לבחור לערוך כל טקס העולה על רוחם, ועל-פי השקפתם האישית.

ואולם, על פי סעיף 7 לפקודת הנישואין והגירושין "כל שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושין שלו, או לרישום הנישואין או הגירושין שהוא סידר לאחר, דינו - מאסר שנתיים" (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 2013). לפיכך, נישואין כדת משה וישראל שאינם נערכים ונרשמים ברבנות הראשית על ידי רבנים שהוסמכו לכך באמצעותה, מהווים עבירה שדינה שנתיים מאסר. יוצא אפוא שהלכה למעשה זוגות המסדירים את רישום מעמדם מחוץ לרבנות אינם חופשיים לגמרי לערוך כל טקס שירצו, שכן בפועל נאסר עליהם לערוך טקס נישואין אורתודוקסי מחוץ לרבנות.

עם זאת, ובאופן מעט פרדוקסלי, בשנים האחרונות צוברת תאוצה תופעה חדשה במסגרתה זוגות רבים, דתיים וחילוניים כאחד, בוחרים מסיבות אידיאולוגיות לערוך טקס פרטי אורתודוקסי – קרי טקס יהודי דתי, כדת משה וישראל, מחוץ לרבנות הראשית (ברום, 2018). זוגות אלו, אף שיכולים היו להינשא במסגרת הרבנות, ולמרות שבחרו לערוך טקס דתי-אורתודוקסי, המזוהה במידה רבה עם הממסדיות הרבנית, בוחרים בכל זאת, ושלא כמצופה לכאורה, להסדיר את רישום מעמדם הזוגי מחוץ לרבנות, על-ידי נישואין בחוו"ל או כ"ידועים בציבור". בחירה זו נעשית על אף שהיא כרוכה בעלויות כלכליות ואישיות שונות כגון פגיעה אפשרית בזכויות מסוימות, התמודדות עם קונפליקטים, לחצים וביקורות מצד בני משפחתם וחברים, ואף, כאמור, מהווה עבירה על החוק.

מטרתו של מחקר זה היא להעמיק ולנתח את תופעת הנישואין הפרטיים-האורתודוקסיים בישראל, קרי קיומו של טקס נישואין כדת משה וישראל תוך הסדרת המעמד הזוגי מחוץ לרבנות, כדי לעמוד על האופן שבו מהווה הבחירה בטקס הנישואין דפוס של השתתפות פוליטית. במוקד המחקר תעמוד שאלת המניעים של אותם הזוגות, שיכולים היו להינשא באמצעות הרבנות הראשית, אשר בחרו מסיבות אידיאולוגיות להינשא בטקס פרטי אורתודוקסי שלא באמצעותה, והמשמעות שמקנים זוגות אלו לבחירתם, וזאת מתוך כוונה לבחון האם מדובר בבחירה אישית נטולת מניע פוליטי מוצהר או שמא קיימת בבחירה זו גם ממד פוליטי ורצון לחולל שינוי?

סוגיית הנישואין מהווה את אחד הביטויים הבולטים לקשיים הטמונים בהיעדר ההפרדה בין דת ומדינה בישראל, וקשורה בתחומים הדיסציפלינאריים העוסקים ביחסים אלה (ברנט, 2009; נויברגר, 1997; בן-פורת, 2016; קרייני, 2006; סמוחה, 2006). מחקרים השייכים לדיסציפלינות אלו מאפשרים למקם את המחקר בהקשר של היחס בין דת ומדינה, כפי שהוא מגולם במקרה הישראלי, וללמד על תהליכים ותמורות בפוליטיקה ובחברה הישראלית. כמו כן, נוכח התרחבות הביקורת על המונופול האורתודוקסי והמאבקים ליצירת אלטרנטיבות, נקשרת סוגייה זו גם לתחום העוסק בדפוסי פוליטיקה חדשה (Beck, 1994) ובפרט בדפוסי השתתפות פוליטית חדשנית (Holzer, 2006; Micheletti, 2002; Ceccarini, 2009).

הכלכלן הפוליטי אלברט הירשמן (1970) הציע מודל המסביר תגובותיהם של לקוחות להידרדרותם של ארגונים וטען כי כל אימת שפרט כלשהו אינו שבע רצון ממדיניות הארגון הוא יכול לנקוט באחת משלוש דרכי פעולה: "יציאה" (exit) – נטישת הארגון, "קול" (voice) – ניסיון להשפיע על הארגון באמצעות השמעת קול בצורות שונות, או "נאמנות" (loyalty) – הישארות בארגון והמתנה לשינוי (בונה, 2016; Hirschman, 1970). לימים, הציעו מפתחיו של הירשמן דרך פעולה רביעית – "התנהגות דמוית יציאה" (quasi-exit), לפיה אזרחים שאינם מרוצים ממדיניות מסוימת או מרמת הספקתו של מוצר ציבורי כלשהו, פועלים להספקתו בצורה אלטרנטיבית. בקרב פרטים או קבוצות הבוחרים באסטרטגיה זו ניתן להבחין לא פעם ביוזמות בלתי חוקיות או על גבול החוקיות. בספרות המחקרית משמש המונח "פוליטיקה אלטרנטיבית" פעמים רבות כדי לתאר ולאפיין יוזמות של התנהגות דמוית-יציאה (Lehman-Wilzig, 1991; מזרחי & מידני, 2006; כהן, 2010).

שימוש בפרספקטיבה של פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית-יציאה כדפוס של השתתפות פוליטית, מאפשר לאפיין ולבחון את אסטרטגיית הפעולה של זוגות הבוחרים להינשא בטקס פרטי אורתודוקסי, את המניעים לבחירה זו ואת המשמעות שמקנים לה הזוגות. גישה תיאורטית זו מאפשרת להתבונן בבחירתם של הזוגות כבחירה אסטרטגית של לקוחות שאינם שבעי רצון

ממדיניות הארגון – מדיניות הנישואין בישראל, הנאלצים לעמוד בפני המונופול הממשלתי של הרבנות הראשית, ולנקוט באחת מדרכי הפעולה העומדות לרשותם.

תרומתה של בחינת הסוגייה בפרספקטיבה תיאורטית של פוליטיקה חדשה ודפוסי השתתפות פוליטית, ובפרט פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה, טמונה בנקודת מבטה הייחודית על התופעה של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, אפיונה וסיווגה על הציר שבין בחירה אישית אינדיבידואלית לפעולה קולקטיבית פוליטית. פרספקטיבה זו, המאפשרת להתחקות אחר האופן בו מגויס טקס הנישואין להשמעת ביקורת ומחאה פוליטית, שופכת אור על המקרה הישראלי, ובפרט על סוגיית הנישואין הפרטיים, ומחדדת את האופן שבו נקשרת בחירה אינדיבידואלית, לכאורה, לפעולה קולקטיבית ודפוסים של השתתפות פוליטית.

סקירת הנושא בספרות האקדמית מעלה כי העיסוק בתחום הנישואין בישראל מתמקד בעיקרו בהיבטים המשפטיים השונים העולים מהסוגיות הנובעות מהקשר בין דת, מדינה והמונופול האורתודוקסי-רבני על מעמד האישי של היהודים בישראל, ובזאת על נישואין וגירושין (בן פורת & פניגר, 2015; בלום, 1966; רובינשטיין, 1974). מחקרים שונים עוסקים בנישואין אזרחיים ובהצעות חוק שונות שעלו ונדונו במהלך השנים כחלופה אפשרית למדיניות הנישואין (הלפרין-קדרי, 2015; וסטרייך, תשע"ז), וכן בתוקפם ומעמדם ההלכתי של נישואין אלו (פיקאר, 2012). מחקרים אחרים עוסקים באפשרות של נישואין אזרחיים בחו"ל והשלכותיהם (דוברין, 2006; ליפשיץ, 2009; בן-פורת, 2016). בשנים האחרונות החל המחקר לעסוק, בין היתר, גם בקיומם של טקסים פרטיים אלטרנטיביים מחוץ לרבנות (פרשיצקי, 2017; פרשיצקי, 2013; פרשיצקי, 2011; בן-פורת, 2016; מרין, תשע"ב), ובמעמדם ותוקפם המשפטי (ויצמן, 2011). מחקרים אלה מתמקדים לרוב בשתי חלופות: קיומו של טקס אורתודוקסי ורישום ברבנות, או לחלופין קיומו של טקס אלטרנטיבי והסדרת המעמד מחוץ לרבנות. האפשרות המשלבת קיומו של טקס אורתודוקסי עם הסדרת המעמד הזוגי מחוץ לרבנות, כמעט אינה זוכה להתייחסות מחקרית.

בחינה של טקסי נישואין פרטיים אורתודוקסיים נעשתה במסגרת מחקר שנערך מטעם ארגון 'פנים', איגוד ארגוני יהדות ישראלית, אשר עסק בטקסי נישואין יהודיים בישראל מחוץ לרבנות הראשית (ברום, 2018). מחקר זה הצביע על מניעים אידיאולוגיים כאחת הסיבות המרכזיות לבחירתם של זוגות להינשא באופן פרטי עם רב אורתודוקסי. עם זאת, המוטיב האידיאולוגי לא פותח במסגרת המחקר, כי אם התמצה באפיונה של קבוצת זוגות. יתר על כן, המחקר בחן את הסוגייה מנקודת מבטם של הרבנים המחתנים, ולא של הזוגות עצמם.

המחקר הנוכחי מעניק מבט השוואתי ומעמיק במוטיב האידיאולוגי של הבחירה בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, מנקודת מבטם של בני הזוג, ומבוסס על ראיונות עומק שנערכו עם שלושה-עשר זוגות שבחרו בנישואין מסוג זה. באמצעות ניתוח הראיונות פותח המחקר צוהר לעולמם האישי של הזוגות, וחושף את עמדותיהם, שיקוליהם ומניעיהם מאחורי הבחירה להינשא בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות כאסטרטגיית פעולה. מיפויים, אפיונם וסיווגם של המניעים, האישיים והפוליטיים, תוך התחקות אחר המשמעות שמקנים הזוגות לבחירתם והמחירים שנאלצו לשלם בגינה, שופכים אור על תופעה ייחודית, מסקרנת ומרתקת בחברה הישראלית.

מסגרת תיאורטית

במרכז מחקר זה ניצבת שאלת המניעים העומדים בבסיס תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות, והמשמעות שמקנים זוגות הבוחרים באלטרנטיבה זו לבחירתם, מתוך כוונה לבחון האם מדובר בבחירה נטולת מניע פוליטי מוצהר או שמא בפעולה שיש כדי לסווגה כדפוס חדשני של השתתפות פוליטית. כדי להשיב לשאלה זו אדרש תחילה להגדרתו של המושג "השתתפות פוליטית" בספרות המחקרית ולשינויים שעבר במהלך השנים, תוך אפיון דפוסים חדשניים של השתתפות פוליטית, הכרוכים בין היתר בהרחבת המונח "פוליטי". בתוך הספרות המחקרית העוסקת בהשתתפות פוליטית, ארחיב על המודל שהציע הכלכלן הפוליטי אלברט הירשמן (Hirschman, 1970) – "Exit, Voice, and Loyalty" - המסביר את תגובותיהם של לקוחות להידרדרותם של ארגונים. כחלק מכך, וביתר שאת, אעמיק בפוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות "דמוית יציאה", כדרך פעולה רביעית שהוצעה על ידי מפתחיו של הירשמן (Lehman-Wilzig, 1991).

התנהגות דמוית יציאה תוארה בספרות המחקרית כמאפיין מרכזי של התרבות הפוליטית בישראל (מזרחי & מינני, 2006; Lehman-Wilzig, 1991). התחקות אחר שורשי התופעה והתבססותה כמרכזית בתרבות הפוליטית בחברה הישראלית, על רקע השינויים החברתיים והפוליטיים השונים במרוצת השנים, תשפוך אור על התנאים שאפשרו את צמיחתה, ועודם מאפשרים את קיומה, בתחומים שונים.

שימוש בפרספקטיבה זו, של פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה כדפוס חדשני של השתתפות פוליטית, יאפשר לבסס את הטענה כי בחירתם של זוגות להינשא בנישואין פרטיים, כדת משה וישראל מחוץ לרבנות, אינה רק בחירה אישית גרידא, כי אם טומנת בחובה גם ממד של השתתפות פוליטית. גישה תיאורטית זו תספק נקודת מבט הרואה בבחירתם של זוגות אלו, הנאלצים לעמוד בבואם להינשא אל מול המונופול הממשלתי של הרבנות הראשית על הנישואין, כבחירה באחת מאסטרטגיות הפעולה העומדות בפניהם של אזרחים שאינם שבעי רצון ממדיניות הארגון. אטען כי יש לבחון את תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות כבחירה באספקה אלטרנטיבית של המוצר הציבורי. הבחירה יכולה להיעשות באופן פרטי או דרך ארגונים שונים, באמצעות יוזמה בלתי חוקית או על גבול החוקיות. מטרתה להביע מחאתם של הבוחרים באסטרטגיה זו, "לקבוע עובדות בשטח", ובסופו של דבר, לחולל שינוי במדיניות הנישואין בישראל.

כרקע להבנתה של תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות, וכדי למקמה בשדה המחקרי של פוליטיקה אלטרנטיבית, אסקור את מדיניות הנישואין בישראל, כפי שהתפתחה למן התקופה טרם הקמת המדינה ועד ימינו אנו. לצד הצגת התהליך שהביא להתבססות מונופול הרבנות הראשית של הנישואין בישראל, אציג את האלטרנטיבות העומדות בפני זוגות בישראל להסדרת מעמדם הפורמלי, שהתפתחו ברבות השנים בעיקר בעקבות מאבקים בזירות הפוליטית והמשפטית תוך שאעמוד על ההבחנה והקשר שבין בחירת אופן הסדרת המעמד הפורמלי בפני מוסדות המדינה ובין בחירת אופיו של טקס הנישואין. בנוסף, על מנת לבסס את ייחודיותה של התופעה ומורכבותה המשפטית-חוקית, אציג את האיסור החוקי על עריכתם של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 2013), והאופן שבו מתמודדים עמו הארגונים המציעים נישואין מעין אלו.

מהשתתפות פוליטית מסורתית להשתתפות פוליטית חדשה

מאז המהפכה ההתנהגותית במדעי החברה של שנות החמישים החלה משתנה המשמעות של מה שנתפס כ"השתתפות פוליטית" (Copeland, 2013). באופן מסורתי התמקדו רוב מחקרי ההשתתפות הפוליטית בהשתתפות האזרחים בבחירות, שתוארה כמדד העיקרי לבחינת השתתפותם הפוליטית ונתפסה כדרכם העיקרית להשמיע את קולם (Ekman & Amnå, 2012). במהלך שנות השבעים, לצד הירידה בהשתתפות האלקטורלית של האזרחים, תועדה עלייה ברמת השתתפותם הלא-אלקטורלית, לדוגמה באמצעות מחאה וחתימה על עצומות. היות שכך, נטען כי אין מדובר במגמה כללית של ירידה "אמיתית" בהשתתפות הפוליטית, אלא בשינוי צורה, כלומר בפנייה לדרכי השתתפות פוליטית חדשות, המאתגרות את ההבנה המסורתית של מה שנתפס כהשתתפות פוליטית (Copeland, 2013). עם טשטוש ההבחנה הדיכוטומית בין הספרה הפוליטית והספרה הלא פוליטית לקראת שנות התשעים והרחבת המונח "פוליטי" בכלל, הורחב גם מה שנתפס כ"פעילות פוליטית" (Ekman & Amnå, 2012).

מאז שלהי המאה העשרים מזהים חוקרים העוסקים בהשתתפות פוליטית, ובעיקר בדמוקרטיה מערביות, ירידה משמעותית בהשתתפות הפוליטית ה'מסורתית', לצד עלייה ניכרת בהשתתפות פוליטית "חדשה". הרחבת המשגה "פוליטית" נדרשת כדי לעמוד על השינויים החברתיים והתמורות שחלו במאפייני הפעילות הפוליטית כפי שהשתקפה בשטח, ובעיקר בעידן שבו הולך וגובר חוסר האמון בפוליטיקה ובפוליטיקאים, והפוליטיקה הפורמלית מאבדת ממעמדה. עם זאת, ראוי להדגיש כי אין מדובר באדישות פוליטית אלא בפנייתם של אזרחים לזירות חדשות

להשתתפות והשפעה. השתתפות פוליטית "חדשה" נוטה לגוון השתתפותי ישיר, אינדיבידואליסטי, קצר טווח ולרוב כזה המתמקד בסוגיה אחת (ביטון & קנטי, 2017; בן-פורת, 2016).

Ekman and Amna (2012), הציעו טיפולוגיה חדשה להשתתפות פוליטית ומעורבות אזרחית, המדגישה את רב הממדיות של שני המושגים. הם מבחינים בין השתתפות פוליטית מוצהרת וישירה, כמו התנהגות פוליטית פורמלית או מחאה פרלמנטרית, לבין צורות השתתפות פחות ישירות או "סמויות", המכונות על ידם "השתתפות אזרחית" (Civil participation). ההבחנה בין השתתפות פוליטית מובהקת לבין השתתפות פוליטית סמויה, מאפשרת לאפיין ולבחון פעולות יומיומיות אינדיבידואליות שונות כצורות חדשניות של השתתפות פוליטית, ובכך למעשה להפנות את המבט, כפי שמציע בק (1997), אל ה"תת פוליטי" - הפוליטיקה החדשה הפועלת מחוץ לזרם הממוסדת. התמקדות בזירות והצורות המסורתיות של הפוליטיקה בלבד, עשויה להוביל לחיפוש הפוליטיקה במקומות הלא נכונים, בעוד שזו נמצאת במקומות חדשים, בהם פעילויות ובחירות יומיומיות של אנשים (Beck, 1997; Holzer & Sorensen, 2001).

מישלטי הגדירה "פעולה אינדיבידואלית קולקטיבית" כמעשה אסרטיבי של לקיחת אחריות מצד אזרחים בודדים או בשיתוף עם אחרים, למען הטוב המשותף. באמצעות יצירת זירות קונקרטיות ויומיומיות מבקשים האזרחים להתמודד עם בעיות שהם מאמינים שמשפיעות על מה שהם מזהים כחיים טובים (Micheletti, 2002). הצורה האינדיבידואלית של פעילות קולקטיבית מפגישה את המרחב הציבורי ואת המרחב הפרטי. זוהי פעילות ה"תת פוליטית" המבוטאת במרחב היומיומי, הנעשית תחת המוסדות הפוליטיים אך תחת הגדרות לא פוליטיות כביכול (Ceccarini, 2009). כך, מחאה ואי שביעות רצון, כמו גם שאיפות לחולל שינוי, מוצאים ביטוי בערוצים שלעתים אינם מוגדרים או נתפסים כפוליטיים (בן-פורת, 2016).

במילותיו של בן-פורת: "הפוליטיקה מורכבת לא רק מפעולות אידיאולוגיות ומודעות אלא גם מבחירות ופעולות יומיומיות אינדיבידואליות מנותקות מאידיאולוגיה ולעתים אף מכוונה פוליטית. דפוסי בילוי ופנאי, צריכה, יחסים אינטימיים וטקסי חיים אינם בהכרח מזהים עם אידיאולוגיה או עם כוונה פוליטית מוצהרת. עם זאת, במצטבר, מאחורי גבם של הפרטים ואולי גם במנותק מהשקפותיהם הפוליטיות, הבחירות האינדיבידואליות החדשות יכולות לחולל שינוי מוסדי." (בן-פורת, 2016, עמ' 57)

פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה

תיאוריות שונות במדע המדינה וסוציולוגיה מבקשות להסביר את התפתחותן של פעולות פוליטיות חדשניות, וקושרות בינן לבין חוסר שביעות רצונם של האזרחים מתפקודו של הממשל ונציגיו הפוליטיים והעדר אמונם ביכולתו הפוליטית של הממשל למלא את חובותיו לציבור. תהליך המעבר לפוליטיקה 'חדשה' שזור גם בהתחזקותם של יסודות ליברליים במבנה החברתי-פוליטי של קהילות מודרניות, המדגישות את תפקידו של הפרט בנטילת אחריות פוליטית לגורלו, וזאת כתחליף לפוליטיקה הממוסדת ולפוליטיקאים (ביטון & קנטי, 2017; בן-פורת, 2016; Stolle, Hooghe, & Micheletti, 2005).

לצד אלו רווחות גם תחושות של היעדר יעילות פוליטית – הן בנוגע ליכולתו של הפרט להשפיע על המערכת הפוליטית והן בנוגע ליכולתם של מוסדות המדינה למלא את חובותיהם לציבור וצרכיו. תחושות האכזבה והתסכול מהמערכת הפוליטית, לצד החששות שהממשל אינו מבין את צרכי הפרט והחברה ואינו מסוגל להציע פתרונות הולמים ואפקטיביים לבעיותיה של החברה, מהוות קרקע פורייה לחיפושם של אזרחים אחר ערוצי השפעה ופעולות מחאה שיהלמו את מאפייניהם של אותם צרכים ובעיות, ובכך יאפשרו את מימוש מאווייהם האידיאולוגיים (ביטון & קנטי, 2017). כל אלו, המלווים בניכור למוסדות והמנהיגים הפוליטיים, שתועד כחלק מירידת מעמדה של הפוליטיקה הממוסדת מאז שלהי המאה העשרים, שוחקים את יכולתם למשול, והשחיקה עצמה תורמת עוד לירידת האמון בממשלות ושביעות הרצון מתפקודן (בן-פורת, 2016). כך מזינים העדר האמון וחוסר שביעות הרצון את היעדר היעילות הפוליטית ומשבר המשילות, ובה בעת ניזונים ממנו, כמעין מעגל קסמים הולך ומתרחב.

אזרחים שאינם שבעי רצון מתוצאותיה של מדיניות מסוימת מנסים לשפר את תוצאותיה בערוצים הזמינים באותה מסגרת מוסדית, כלומר בכללי המשחק הפורמליים והבלתי פורמליים הרווחים ברמה הממשלתית אזרחית-חברתית. כל עוד המסגרת המוסדית מספקת לאזרחים עזרה מספקת לפתרון בעיות חברתיות, סביר להניח שהיא תהיה יציבה. "כישלון ממשלתי", כלומר חוסר יעילות במתן שירותים ממשלתיים, הוא מהסיבות העיקריות לחוסר שביעות רצון של אזרחים מהממשלה. "כישלון ממשלתי" שכזה, יכול להופיע בדרגות שונות ועשוי להניע אזרחים לאמץ מגוון רחב של אסטרטגיות או מנגנוני פתרון בעיות אלטרנטיביים. כאשר המסגרת המוסדית לא רק מייצרת את הכישלון הממשלתי, אלא גם נכשלת באספקתם של כלים מספקים לשיפור התוצאות, אזרחים עשויים לאמץ גישות אלטרנטיביות לפתרון בעיותיהם (Ben-Porat & Mizrahi, 2005).

כחלק מעבודתו הקלאסית הציע הכלכלן הפוליטי אלברט הירשמן מודל המבוסס על שילוב תובנות מתחום הכלכלה ומתחום מדעי המדינה, המסביר תגובותיהם של לקוחות להידרדרותם של חברות, ארגונים ומדינות (Hirschman, 1970). הירשמן טען כי כל אימת שפרט כלשהו אינו שבע רצון ממדיניות ארגון הוא יכול לנקוט באחת משלוש דרכי פעולה: "יציאה" (exit) – נטישת הארגון ופנייה לארגון אחר, "קול" (voice) – דרך אקטיבית של ניסיון להשפיע על הארגון באמצעות השמעת קול בצורות שונות, במטרה להשיג תוצאות טובות יותר עבורו, או "נאמנות" (loyalty) – גישה פאסיבית אך אופטימית המאזנת בין שתי הדרכים הראשונות, של הישארות בארגון והמתנה לשינוי תוך ציפייה לשיפור (בונה, 2016; כהן & פילק, 2013; Hirschman, 1970).

בחירת אסטרטגיית הפעולה קשורה במסגרת המוסדית הפורמלית בחברה הנתונה, הכוללת את תפקיד הממשלה, את השירותים הניתנים לציבור, ואת האפיקים הזמינים לאזרחים להביע את טענותיהם כאשר הם אינם מרוצים מהתוצאות. תגובת האזרחים ל"כישלון ממשלתי" עשויה לנוע בין נטישה פיזית של החברה באמצעות הגירה (Exit), דרך ביטוי אקטיבי של חוסר שביעות הרצון באמצעות מחאה או השתתפות פוליטית (Voice), ועד קבלה פאסיבית של המצב (Loyalty) בשילוב ניכור חברתי (Neglect) (Ben-Porat & Mizrahi, 2005).

לימים הציע להמן-וילציג (1991), כפיתוח המודל של הירשמן, דרך פעולה נוספת, בין יציאה לקול - **התנהגות "דמוית יציאה" (quasi-exit)** - אזרחים שאינם מרוצים ממדיניות מסוימת או מרמת הספקתו של מוצר ציבורי כלשהו, ומאמינים שהמנגנונים הקיימים להשפעה ולפתרון בעיות חברתיות חסומים, אינם מוחים באמצעים המקובלים ואינם עוזבים לגמרי את החברה. במקום אלו הם מאמצים אחת משתי דרכי פעולה – יציאה פנימית פאסיבית או יציאה פנימית אקטיבית. יציאה פנימית פאסיבית משמעותה התנתקות נפשית מהמתרחש ברמה החברתית פוליטית והתרכזות בחיים האישיים (מזרחי & מידני, 2006). צורתה האקטיבית של היציאה הפנימית היא דרך פעולה של עקיפת המערכת המסורתית של השירותים הממשלתיים והקמת רשתות חברתיות וכלכליות אלטרנטיביות שיספקו את מה שהמערכת הפוליטית הרשמית אינה רוצה או אינה מסוגלת לספק. פעולותיהם של פרטים או קבוצות הבוחרים בגישה האקטיבית של התנהגות "דמוית יציאה", כלומר הפועלים להספקתו האלטרנטיבית של המוצר הציבורי, מתאפיינות לא פעם ביוזמות בלתי חוקיות או על גבול החוקיות.

ניתן לראות בתופעה זו התנהגות חד צדדית של אותם אזרחים, שמטרתה "לקבוע עובדות בשטח" ולעקוף את גורמי הממשל על מנת להשיג את מבוקשם. יוזמות אלו, המכוונות לעיתים "פוליטיקה אלטרנטיבית", יוצרות לא אחת איום על המונופול הממשלתי האחראי על הספקת המוצר הציבורי,

ומובילות את הפוליטיקאים להתאים את המדיניות לרוח הדרישות העולות מהחברה. במקרים רבים תגובת הפוליטיקאים ללחצים אלו היא לגליזציה של המוסדות האלטרנטיביים ומיסוד פורמלי של היוזמות השונות. זוהי "פוליטיקה אלטרנטיבית", במסגרתה נכנסים מוסדות (כללי משחק) בלתי פורמאליים אל תוך התהליך הפוליטי הפורמאלי, והופכים את תהליך עיצוב מדיניות מ"Top-Down" ל-"Bottom-up" (מזרחי & מידני, 2006; Mizrahi & Lehman-Wilzig, 1991; Meydani, 2003; Ben-Porat & Mizrahi, 2005).

הספרות המחקרית הציעה שלושה משתנים עיקריים המשפיעים על קיומה של פוליטיקה אלטרנטיבית: רמת שביעות הרצון של פרטים וקבוצות מתהליכים ותוצאות המדיניות הציבורית היוצאת לפועל על ידי מוסדות המדינה; מידת האמון של פרטים וקבוצות במוסדות הפורמליים ובפרטים המספקים את המוצר הציבורי; מידת תחושת יכולת ההשתתפות של פרטים או קבוצות בתהליכי קבלת החלטות ואיכותה של השתתפות זו (כהן, 2010).

זאת ועוד, להמן-וילציג מדגיש את הקשר בין הפוליטיקה הממוסדת והפוליטיקה האלטרנטיבית וטוען כי למרבה האירוניה, קיימת סבירות גבוהה יותר שדווקא פוליטיקה אלטרנטיבית תוביל לשינוי מערכתי במערכת המסורתית יותר מאשר פעילות חוץ-פוליטית, המנסה יותר במודע לחולל רפורמה שכזו. הסיבה לכך היא שפיתוח מוצלח של שירותים אלטרנטיביים פוגע בלגיטימציה והסמכות של המערכת המבוססת, ומוביל למצב של ניכור שאף משטר אינו מסוגל לסבול לאורך זמן. על כן, סביר שהמשטר ימנע בכוח את הצלחתה של הפוליטיקה האלטרנטיבית או שיסיר את הצורך לעשות בה שימוש על ידי הובלת רפורמות רלוונטיות. אם כן השפעתה של הפוליטיקה האלטרנטיבית היא כפולה. לא רק שהיא מובילה להקמתן של מערכות שירות חלופיות, אלא שלעיתים יש ביכולתה להוביל לשינוי המערכת הפוליטית המסורתית (Lehman-Wilzig, 1991).

פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה בישראל

התנהגות דמוית יציאה תוארה בספרות המחקרית כמאפיין מרכזי של התרבות הפוליטית בישראל וגורם מסביר מרכזי של תהליכים פוליטיים רבים שהתרחשו בה לאורך השנים, כגון ההתנחלויות הבלתי חוקיות, הכבלים הפיראטיים והרפואה השחורה (Lehman-Wilzig, 1991; מזרחי & מידני, 2006). התפתחויות היסטוריות, פוליטיות וחברתיות שונות הן שהביאו לצמיחתה של תרבות פוליטית זו ואפשרו את השתרשותה לאורך השנים כתופעה רווחת.

שורשי התופעה נעוצים עוד בהיסטוריה הגלותית של הקהילות היהודיות בפזורה, שקיומן ושרידותן בעולם מתנכל היו צידוקה הנורמטיבי (מזרחי, יובל, & כהן, 2011). עם העליות לישראל, וביתר

שאת, בתקופת המנדט, התאפיינה התרבות הפוליטית בפעולות בלתי חוקיות או על סף החוקיות, כמו עליות בלתי לגאליות והברחות נשק, שנועדו להערים על השלטונות ולקבוע עובדות בשטח במטרה להשפיע על עיצוב המדיניות, כדי שזו תאפשר את הקמת המדינה שבדרך. כך למשל הוקמו יישובי חומה ומגדל והכוח הצבאי. גם לתוך שנותיה הראשונות של המדינה נמשכה התופעה והוצדקה במאמץ לבנות ולחזק את המדינה הצעירה מהר ככל הניתן (מזרחי & מידני, 2006; מזרחי, יובל, & כהן, 2011).

ראשית ימיה של המדינה התאפיינו בריכוזיות גבוהה מאוד, בעיקר של מפלגת השלטון, ובפרט של העומד בראשה, ראש ממשלת ישראל דאז, דוד בן-גוריון. ריכוזיות זו נמשכה שלושה עשורים והולידה גישה פאסיבית בקרב רוב הציבור הישראלי, שהשתתפותו הפוליטית צומצמה בעיקר להשתתפות בבחירות (מזרחי & מידני, 2006). מציאות זו השתנתה לנוכח תהליכים חברתיים ומדיניים שונים שפקדו את החברה הישראלית והובילו לשינויים משמעותיים בתרבות הפוליטית.

השנים שלאחר מלחמת ששת הימים התאפיינו בעלייתן של קבוצות אינטרס שונות בחברה הישראלית, שצמחו בין היתר לנוכח המתח שנוצר בין חברה למשטר, והביאו לביטוי מגוון רעיונות ועמדות שעמדו בחלקם בניגוד לעמדת הממשלה, כמו למשל אנשי גוש אמונים ותנועת הפנתרים השחורים. במהלך שנות השבעים הותירו את חותמם על התרבות הפוליטית בישראל שני אירועים משמעותיים: מלחמת יום הכיפורים ב-1973, ועליית מפלגת הליכוד לשלטון ב'מהפך' בבחירות 1977. אירועים אלו חשפו והעמיקו את הקיטוב והשסעים החברתיים בחברה הישראלית והעצימו את תחושות אי האמון והספקנות במוסדות השלטון, שהתבטאו בין היתר בדמותן של תנועות מחאה חוץ פרלמנטריות, כמו שלום עכשיו וגוש אמונים (מזרחי & מידני, 2006). התפתחויות אלו הלכו והבשילו לתוך שנות השמונים, עת התעצמה הביקורת נגד הממשלה נוכח מדיניותה במלחמת לבנון הראשונה והעמיקה תחושת היעדר היכולת להשפיע בערוצים הפורמליים. קבוצות שונות בחברה החלו לפעול מחוץ לזירות המקובלות של הפוליטיקה הממוסדת כדי לקדם את הרעיונות, העמדות והאינטרסים שלהן. אי המשילות הומחשה והוגברה על ידי שורה של אירועים המאפיינים שנים אלו, בהם האינתיפאדה הראשונה, הקמת התנחלויות חדשות, העלייה המונית מברית המועצות וקשיי הקליטה והתעסוקה הכרוכים בה, העלייה מאתיופיה והמתחים הבין עדתיים שהתגברו לצדה, והמתח הדתי עקב הקשיים שהערים הממסד הרבני (מזרחי & מידני, 2006).

שנות השבעים והשמונים התאפיינו בירידה ברמות האמון שרכש הציבור הישראלי למערכת הפוליטית הממוסדת, וברמות שביעות הרצון מפעולותיה. תחושות האמון, הציות הכמעט עיוור ומשולל המחאה להנהגת המדינה, שאפיינו את ראשית ימיה של המדינה, התחלפו למן שנות

השבעים והשמונים בתחושות מיאוס ואכזבה מהמערכת הפוליטית והובילו להתפתחותן של זירות פעולה חוץ ממסדיות (מזרחי & מידני, 2006; ביטון & קנטי, 2017). רמות האמון של אזרחי ישראל בהנהגת המדינה ומוסדותיה נמצאות בעשורים האחרונים במגמת ירידה עקבית (הרמן, ענבי, רובבשי-שטרית, ריטוב, & הדר, 2020), ורוב אזרחי המדינה אף מייחסים שחיתות לממשלה, לרשויות המקומיות, לכנסת, לתקשורת ולמוסד הרבנות (הרמן, ענבי, הדר, & עומר, 2018).

היעדר האמון יצר "משבר משילות" המתבטא בחולשתה הגוברת של המערכת הפוליטית הממוסדת ובחוסר יציבות שלטונית הפוגע קשות ביכולתה למשול (ביטון & קנטי, 2017). במובן זה ישראל הינה חלק ממשבר עמוק בו שרריות דמוקרטיות מערביות בעשורים האחרונים (בונה, 2016). אי המשילות המתמשכת עוררה בקרב הציבור תחושה כי האפשרויות להשפיע ולחולל שינוי בערוצים הפורמליים חסומות, וכי הקושי ההולך וגדל של מקבלי החלטות לעצב וליישם מדיניות יציבה ועקבית להתמודדות עם בעיות אינו מצב זמני וחולף, כי אם נובע מבעיה מבנית מהותית ועמוקה. בעיה מבנית זו הובילה לאימוצה של התנהגות דמוית יציאה והופעתן של יוזמות בלתי חוקיות או על גבול החוקיות בתחומים כמו בריאות, חינוך, תקשורת, רווחה, ביטחון הפנים וכלכלה. על הפן האקטיביסטי הבלתי חוקי של התנהגויות דמויות יציאה אלו הגיבה לא אחת הממשלה בלגליזציה ובמיסוד פורמלי של היוזמות, כך למשל בעניין ההתנחלויות (מזרחי & מידני, 2006; בונה, 2016).

זאת ועוד, אחד השינויים החשובים שעברו במרוצת השנים על החברה הישראלית היה שינוי ערכי. מעבר מעיסוק בערכים מטריאליסטיים, כגון זכויות רכושיות וזכויות פוליטיות לעיסוק בערכים פוסט מטריאליסטיים, של שוויון, דאגה לאיכות הסביבה, זכויות מיעוטים וכיו"ב (ביטון & קנטי, 2017), לצד ערכים של ביטוי עצמי, איכות חיים, זהות וסמכות אישית (בן-פורת, 2016). המעבר לערכים פוסט מטריאליסטיים הוא חלק ממגמה רחבה המאפיינת את העידן הפוסט מודרני, וממאפייניה המרכזיים של "הפוליטיקה החדשה" (גלילי, 2004). יש בו כדי להאיץ את חיפושם של האזרחים אחר אלטרנטיבות פעולה חדשות ויצירתיות למימוש אינטרסים המכוונים למען הטוב המשותף. אף שפעולות אלו הן בעלות ממד קולקטיבי-זהותי מובהק, קיים בהן גם יסוד אינדיבידואליסטי, במובן זה שהן מאפשרות השתתפות אינדיבידואלית, ללא כל השתייכות לארגון או קבוצת אינטרס מוגדרת ומגובשת (ביטון & קנטי, 2017).

במהלך השנים התפתחו בישראל התנאים המבניים שהובחנו כמעודדים הופעתה של פוליטיקה אלטרנטיבית - שסעים חברתיים עמוקים, בעיות כלכליות, בעיות חוץ ובטחון, רמה נמוכה של יציבות פוליטית, שחיתויות במערכת הפוליטית והמנהלית, המבנה המוסדי, ריכוזיות במבנה מערכות הממשל ובעיית משילות (מזרחי, יובל, & כהן, 2011; בונה, 2016). תחת תנאים אלו, כאשר

הוואקום הפוליטי מתרחב וכללי המשחק הפורמאליים אינם מאפשרים לחולל שינוי, הגיעו אזרחים בחברה למסקנה כי עליהם לעקוף את האסדרה והאספקה הממשלתית, לקבוע עובדות בשטח ולפעול בעצמם לאספקה אלטרנטיבית של השירותים אותם הממשלה אינה מספקת בכמות או באיכות המבוקשת (בונה, 2016; מזרחי, יובל, & כהן, 2011).

השימוש בפוליטיקה אלטרנטיבית נועד לספק פתרון קצר טווח ומקומי לבעיה של חוסר שביעות רצון מאי סיפוקם של שירותים ומוצרים על ידי הממשלה או אי סיפוקם ברמה הראויה. טקטיקה זו נעשתה למאפיין דומיננטי של התרבות הפוליטית בחברה הישראלית בימינו, תרבות המתאפיינת בירידת מקומו וערכו של החוק ושינוי אופיו של תהליך קביעת המדיניות מלמטה למעלה (מזרחי, יובל, & כהן, 2011; בונה, 2016). להמן-וילציג טען כי פוליטיקה אלטרנטיבית בישראל מצויה בשני צדי המתרס הדתי, ואף הציע את הנישואין האזרחיים בחו"ל כאחת הדוגמאות לקיומה של התנהגות מעין זו בישראל (Lehman-Wilzig, 1991).

מדיניות הנישואין בישראל

מוסד הנישואין קשור אמנם במרחב הפרטי של הזוגות הנישאים, אלא שהסוגיות והשאלות הכרוכות בו אינן מתמצות במרחב זה בלבד, כי אם בעלות משמעות רבה גם במרחב הציבורי-פוליטי. זכויות הנובעות מקיומו של מוסד הנישואין מוגדרות באמצעות סמכויות דתיות ופוליטיות ומנוהלות על ידי מדיניות ציבורית. כך נקשרת באופן בל ינותק הרגולציה של הנישואין, ובפרט התפקידים שממלאים בה המדינה המודרנית ומוסדות הדת השונים, בשאלות של סמכויות דתיות ופוליטיות, שליטה ולגיטימציה של מוסדות המדינה והדת, ולעיתים גם בעימותים סביב סמכות, מאבקים חברתיים ומאבקים בין אזרחים למוסדות המדינה (בן-פורת, 2016).

בישראל מהווה מוסד הנישואין נדבך מרכזי ומשמעותי ביחסים שבין דת ומדינה, תוך שהוא מערב שאלות כבדות משקל הן במישור זה, והן באשר לסמכויות מוסדות הדת השונים, מעמד היהדות האורתודוקסית בכלל, ומוסד הרבנות הראשית לישראל (בן-פורת, 2016). המונופול הדתי על ענייני הנישואין והגירושין בישראל עוצב כסטטוס קוו כבר בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, תוך שהוא נסמך על דברי החקיקה המנדטוריים, שאימצו במידה רבה את הסדר המילט שהוחל על ידי האימפריה העות'מאנית במאה התשע עשרה, והעניק לבתי הדין הדתיים סמכויות שיפוט רשמיות ובלעדיות בתחום הנישואין והגירושין (טריגר, 2005; וסטרייך & שיפמן, 2012).

על פי חוק בתי הדין הרבניים (חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953, 2018) נקבע כי "ענייני נישואין וגירושין של יהודים בישראל אזרחי המדינה או תושביה יהיו בשיפוטם

היחודי של בתי דין רבניים. " (סעיף 1), וכי "נישואין וגירושין של יהודים ייערכו בישראל על פי דין תורה." (סעיף 2). כך הלכה למעשה ניתן לבתי הדין הרבניים האורתודוקסיים המונופול לא רק על ענייני נישואין וגירושין של יהודים בישראל, אלא גם על פרשנות "דין התורה" כפי שזו משתקפת על ידי הרבנות הראשית.

בהתאם לסטטוס קוו, שאימץ למעשה את תכולתו של הדין הדתי בענייני נישואין וגירושין, יוצא שבפועל כופה מדינת ישראל טקס נישואין דתי על כלל אזרחיה המבקשים להינשא במדינה; טקס נישואין דתי בבית הדין הרבני-אורתודוקסי על כלל הזוגות היהודים המבקשים להינשא במדינה; וכלל אינה מאפשרת נישואין לזוגות המוגדרים דתית כפסולי חיתון או מנועי חיתון, בהתאם לדין התורה, כפי שזה מתפרש על ידי הרבנות האורתודוקסית (בן-פורת, 2016). על פי ההערכות בישראל כיום חיים למעלה מ-660 אלף אזרחים שאינם יכולים כלל, מסיבות שונים, להינשא במדינתם (חדו"ש - לחופש דת ושוויון, 2016).

ישראל כיום הינה המדינה היחידה מבין ארצות המערב שאינה מאפשרת נישואין או גירושין אזרחיים, וכמו יתר ענייני המעמד האישי, מוחל עליהם הדין הדתי – יהודי, מוסלמי, דרוזי או נוצרי (לוטן, 2007). לצורך השוואה, בין המדינות הנוספות שחוקי הנישואין והגירושין בהן מתבססים על הדין הדתי בלבד, ואינן מאפשרות לאזרחיהן להינשא בנישואין אזרחיים, אפשר למנות את איראן, האמירויות הערביות המאוחדות, ירדן, לבנון, מצרים, מרוקו, סוריה, ערב הסעודית וקטאר (חדו"ש לחופש דת ושוויון)¹.

בין היתר כדי להתגבר על מגבלות נישואין שמקורן בדת, קבע בית המשפט העליון כי יש להכיר בנישואין פרטיים – קרי, טקס דתי בארץ אשר מוכר מבחינה הלכתית – במקרים של פסולי חיתון, אך לא הכיר בנישואין שכאלה במידה ואין מניעה כי בני הזוג יתחתנו בנישואין דתיים (פרידמן, 2019). עם זאת, במידת מה בניגוד לאיסור על עריכת נישואין פרטיים בישראל ובאופן מפלה למדי, במשך השנים ניתן אישור למספר בתי דין פרטיים חרדים – בד"ץ העדה החרדית, בד"ץ בעלז, בד"ץ לנדא ובד"ץ שארית ישראל הליטאי – לערוך ולרשום נישואין הנערכים דרכם, על סמך הסכמים היסטוריים וללא קביעת קריטריונים ברורים המאבחנים את בתי הדין האלו מבתי דין פרטיים אחרים. גופים אלו הינם גופים פרטיים שאינם מחויבים לחוק ואינם כפופים לרבנות הראשית, אך נאמנים עליה. אלפי זוגות נישאים ומתגרשים דרכם ומשרד הפנים, באמצעות המועצות הדתיות

¹ במסגרת הפרויקט נסקרו 194 מדינות. 48%, שהן 93 מדינות, קיבלו את הציון 2 – חופש נישואין מלא או קרוב לכך; 29%, שהן 56 מדינות, קיבלו את הציון 1 – הגבלות חלקיות על חופש הנישואין, כלומר: אפליה משמעותית בתחום מסוים או מספר מגבלות פחות משמעותיות; 23%, שהן 45 מדינות, קיבלו את הציון 0 שמשמעו הגבלות חמורות על חופש הנישואין. מדינת ישראל נמנית על אותן מדינות שקיבלו את הציון 0.

והרבנות, מקבל מהם דיווחים ומשארר את מעמדם האישי החדש של הזוגות. פעילותם של בתי דין פרטיים אלו נשענת היסטורית על מכתב הסטטוס קוו, במסגרתו הורשו בתי דין פרטיים שפעלו בארץ באותה עת להמשיך ולסדר נישואין וגירושים, ומצב זה נשמר עד ימינו אנו. כך למעשה, נוצר בישראל מסלול של נישואין פרטיים העוקף את הרישום המוסדר בחוק דרך הרבנות ומוכר על ידי המדינה לצורכי רישום במרשם האוכלוסין (בג"ץ 2102-18; רדזינר, 2018; מבקר המדינה, 2013).

בחודש אוקטובר 2013 אושר החוק לפתיחת אזורי הרישום לנישואין, המכונה גם "חוק צ'הר" (פינקלשטיין, 2015). אחד התיקונים שנוספו לחוק צהר, ולא היו כלולים בהצעתו המקורית, קבע כי "כל שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושים שלו, או לרישום הנישואין או הגירושים שהוא סידר לאחר, דינו – מאסר שנתיים" (פקודת הנישואין והגירושים (רישום), 2013). זאת בעוד שפקודת הנישואין והגירושים הקודמת קבעה כי "כל שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושים שלו [ברבנות], יאשם בעבירה ויהא צפוי לעונשין שנקבעו בתוספת לסעיף 99 של החוק הפלילי העותומני". תיקון זה מדגיש את מעמדם החריג של בתי הדין הפרטיים החרדים. הוא קובע בפועל שנישואין אורתודוקסיים העומדים בכללי ההלכה, שאינם נערכים ונרשמים ברבנות הראשית על ידי רבנים שהוסכמו לכך על ידה, ובכפוף להנחיותיה ותנאיה, מהווים עבירה על החוק, הן של עורך הטקס והן של בני הזוג הנישאים, שדינה שנתיים מאסר. נישואין מעין אלו, הם העומדים במרכז עניינו של מחקר זה.

מגמה גוברת של זוגות העורכים נישואין פרטיים כדת משה וישראל מבלי לדווח למדינה, הייתה אחת הסיבות המרכזיות לתיקונו של סעיף זה, שמטרתו להילחם בתופעה זו (פרידמן, 2019). הסעיף החדש עורר מחאה מצד ארגונים דתיים-ליברלים, שחברו לחברי כנסת שונים וניסו לקדם מהלכים לביטול הסעיף (פינקלשטיין, 2015). היו שראו בו "מחטף לאור יום" ואף הוגשו מספר הצעות חוק לתיקונו וביטולו². הצעות אלו הורדו בזו אחר זו מסדר היום והותירו את החוק על כנו (בג"ץ 2102-18, 2018; הצעת חוק לתיקון פקודת הנישואין והגירושים (רישום) (עבירה על סידור נישואין וגירושים), התשע"ד - 2014; דברי הכנסת, 2016; דברי הכנסת, 2018).

במדינת ישראל, כדמוקרטיה מערבית המחויבת, לפחות באופן חלקי ובעיקר כלפי אזרחיה היהודים, לזכויות אדם וערכים ליברליים, מעורר המונופול הדתי-אורתודוקסי על הנישואין והגירושים קשיים רבים – משפטיים, חברתיים, מוסריים, דתיים ותרבותיים (וסטרייך & שיפמן,

² בשנת 2018 הוגשה לבג"ץ עתירה באמצעות ארגון 'מבוי סתום' מטעם בני זוג שנישאו בנישואים פרטיים תחת תנאי בקידושין, כדי שיכיר בנישואיהם (בניגוד לקביעתו של בית הדין הרבני האזורי שקבע כי מעמדה האישי של האישה הוא ספק מקודשת), ויורה על בטלות סעיף 7 לפקודת הנישואין והגירושים. בג"ץ דחה את העתירה אך אמר כי הרבנות לא יכולה שלא לרשום זוגות רק בשל חתימתם על הסכם.

2012). בעוד שבעשורים שלאחר קום המדינה הייתה המחאה כנגד המונופול האורתודוקסי מצומצמת, ובעיקר נחלתם של חילונים אידיאולוגיים שסירבו להינשא ברבנות, עם הגידול המשמעותי במספרם של אלה שאינם יכולים או מעוניינים להינשא ברבנות, התרחבו הביקורות על הממסד הרבני והערעור על סמכותו המונופולית (בן-פורת, 2016).

מאבקים בזירות הפוליטית והמשפטית, שהתעוררו לנוכח הקשיים הנובעים מהמונופול האורתודוקסי, הובילו ברבות השנים לשחיקתו האיטית והעקבית של הסטטוס קוו וליצירת מנגנוני עקיפה המאפשרים את הסדרת מעמדם החוקי-משפטי של זוגות שאינם יכולים, או שאינם מעוניינים, להינשא ברבנות הראשית על פי דין התורה, כפי שהוא מתפרש על ידה. האלטרנטיבות השונות התפתחו בעיקר באמצעות אקטיביזם שיפוטי ופעילותם של ארגונים שונים במטרה לקדם ערכים ליברליים ופלורליסטיים (בן-פורת, 2016; וסטרייך & שיפמן, 2012; פרידמן, 2019).

בזירה הפוליטית נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים במהלך השנים כדי לסייג או לבטל את המונופול האורתודוקסי על הנישואין ולכונן נישואין אזרחיים או פתרונות דומים. במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה העלה פרופ' שחר ליפשיץ את ההצעה להסדר "ברית זוגיות" (ליפשיץ, 2014), הצעה מרחיבה שביקשה לאפשר לכלל האזרחים בחירה מלאה בין נישואין דתיים וברית זוגיות – החלופה האזרחית חסרת הממד הסימבולי של נישואין (וסטרייך, תשע"ז). בפועל, בשנת 2010 נחקק חוק ברית הזוגיות לחסרי דת, התש"ע-2010 המאפשר רק לבני זוג המוכרים שניהם כחסרי דת להירשם במרשם הזוגיות, ועל כן השפעתו דה פקטו זניחה ביותר (פרידמן, 2019)³. לימים הועלו הצעות חוק שונות ברוח זו, בהן הצעת חוק ברית הזוגיות האזרחית, התשע"ד-2013 והצעות החוק למרשם "חיים משותפים" (התשע"ד, 2013, התשע"ח-2018), שביקשו להרחיב למעשה את תכולת החוק, ולאפשר לכלל אזרחי המדינה, ולא רק לחסרי דת, להסדיר באופן זה או אחר את חייהם המשותפים כ"בני זוג". הצעות אלו נבדלות זו מזו בעיקר ביחסן למעמדן ומשקלן של הוראות הדין הדתיות בתוך המסגרת האזרחית (וסטרייך, תשע"ז). במאי 2021 הונחו על שולחן הכנסת מספר הצעות חוק בענייני נישואין, בהן הצעת חוק נישואין אזרחיים⁴, הצעת חוק רישום נישואין אזרחיים באילת⁵ והצעת חוק לנישואין אזרחיים בשטח שגרירות בישראל⁶, אולם עם פיזור של הכנסת ירדו גם הצעות אלו מסדר היום. על אף שהצעות חוק אלה הן רק הדוגמאות הבולטות מתוך שורה ארוכה

³ מאז הוקם מרשם הזוגיות ועד ראשית שנת 2018 נרשמו בו רק 127 זוגות, לעומת מאות אלפי זוגות שנישאו בישראל.

⁴ הצעת חוק נישואים אזרחיים, התשפ"א – 2021 - <https://did.li/VgQw5>

⁵ הצעת חוק רישום נישואין אזרחיים באילת (תיקוני חקיקה), התשפ"ע – 2021 - <https://did.li/csiaa>

⁶ הצעת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושים) (תיקון - נישואין אזרחיים בשטח שגרירות בישראל), התשפ"ב-2021 - <https://did.li/KOcr1>

של הצעות חוק שונות ומגוונות, שקצרה היריעה מלהרחיב עליהן, דינן מעיד על הכלל. עד כה, אם כן, כלל הניסיונות להוביל לשינוי באמצעות שינוי חקיקתי העלו חרס והמאבקים להוביל לחופש בחירה בנישואין בזירה הפוליטית נגוזו בזה אחר זה (בן-פורת, 2016), זאת על אף שמדדי הדת והמדינה של עמותת חדו"ש מלמדים כי רוב גדול של הציבור היהודי תומך בכך שהמדינה תכיר באופן שווה בכל חלופות הנישואין המקובלות בעולם, וכי בצד הנישואין האורתודוקסיים תתאפשר בחירה בנישואין אזרחיים ובנישואין דתיים רפורמים או קונסרבטיביים (רגב, 2019; רגב, 2021)

בחודש אוקטובר 2021 אישרה הוועדה לשירותי דת של הכנסת לקריאה שנייה ושלישית את חוק הרפורמה בכשרות (הכנסת, 2021). בראיון שנערך עמו טרם אישור החוק, אמר השר לשירותי דת, ח"כ מתן כהנא כי הוא "מאמין שכל אזרח במדינת ישראל צריך להיות מסוגל לממש את הזוגיות שלו באופן חוקי", והוסיף כי "אני לא חושב שאם נכפה על מישהו להתחתן ברבנות, זה יגרום לו להתחתן ברבנות, ולכן אני משוכנע שבמדינת ישראל אנשים צריכים להיות מסוגלים לממש את הזוגיות שלהם, גם אם הם לא רוצים לעשות את זה דרך הרבנות. איך? אני חושב שנמצא דרכים לעשות את זה" (שומפלבי, 2021). בראיון התייחס השר כהנא לאמנת גביון-מדן, המבקשת לעגן את זכותו של כל אדם להקים משפחה (אף שהיא אינה מכירה בנישואין חד מיניים). על פי האמנה המדינה תעניק סמכות לעריכת נישואין הן לפקידי רישום אזרחיים מוסמכים והן לאנשי דת. בני הזוג, לאחר קבלת רישיון לנישואין, יוכלו לבחור את עורך הנישואין ולהינשא בטקס לבחירתם (וסטרייך & שיפמן, 2012; ארציאלי, 2003). עם זאת, נראה כי בשלב זה מוקדם לדעת האם אכן תקודם רפורמה גם בתחום הנישואין, ואם בישראל, שנת 2022, הבשילו דיים התנאים לשינוי חוקי במדיניות הנישואין וכינונו של חופש בחירה מלא בנישואין.

כדי להבין שהזירה הפוליטית טרם הבשילה להובלת השינוי, די להזכיר את סירובה של שרת הפנים, איילת שקד, לבטל את הוראתו של קודמה, ח"כ אריה דרעי, שהורה לרשות האוכלוסין שלא לרשום נישואין שנערכו באמצעות התוועדות מרחוק במסגרת מה שמכונה "נישואי יוטה", המוכרים על ידי שלטונות ארה"ב (חדו"ש, 2021). הוראה זו מנוגדת במידה רבה להכרתה של המערכת המשפטית בנישואין אזרחיים שנערכו מחוץ למדינה⁷. היות שכן, עתרה עמותת חדו"ש – לחופש דת ושוויון כנגד שר הפנים לשעבר אריה דרעי ונגד רשות האוכלוסין, בדרישה לרשום זוגות שנישאו בנישואי יוטה במרשם האוכלוסין (חדו"ש, 2021)

⁷ תחילה הכרה בנישואי זרים, לאחר מכן הכרה בנישואים אזרחיים לצורך רישום והכרה בזכויות ממוניות, ועד הכרה בנישואין אזרחיים שנערכו מחוץ למדינה על ידי יהודים אזרחי המדינה ותושביה כנישואין בני תוקף מלא.

הכרתה של המערכת המשפטית בנישואין שנערכו מחוץ למדינה היא תוצאה הדרגתית של מאבקים בזירה המשפטית, שלעומת הזירה הפוליטית הובילו בפועל לשחיקתו האיטית של הסטטוס קוו והכרה במסלולים עוקפים להסדרת מעמד הזוגיות. בעבור זוגות שהיו יכולים להינשא ברבנות, אך אינם מעוניינים לעשות כן, התפתחו לאורך השנים שתי חלופות להסדרת מעמדם הפורמלי בפני מוסדות המדינה. האחת, **נישואין אזרחיים בחו"ל**, המוכרים באופן מלא על ידי המדינה, מאפשרים לזוגות להירשם במרשם האוכלוסין כנשואים ומקנים להם מעמד שווה לאלו שנישאו על פי הדין הדתי בישראל (לוטן, 2007).

השנייה, שאף היא תוצאה של פסיקה ותקדימים משפטיים, הינה מסגרת לא פורמלית של **"ידועים בציבור כנשואים"**, שטרם הוסדרה בחוק בצורה פורמלית ואחידה, ועל כן גם לא נקבעה הגדרה רשמית של מי שנחשבים כידועים בציבור. מוסד הידועים בציבור הוא תופעה חברתית-סוציולוגית אוניברסלית, וחלק ממגמה עולמית של עלייה במספר הזוגות המנהלים חיים משותפים יחדיו, מבלי שנישאו, תוך שיחסייהם מוסדרים באמצעות דיני חוזים. אולם בעוד שזוגות שנישאו בחו"ל יכולים להירשם במרשם האוכלוסין כנשואים ולהנות ממעמד שווה לזוגות שנישאו על פי הדין הדתי בישראל, מעמדם של הידועים בציבור, אף שהולך ומשתווה לזה של זוגות נשואים, אינו זהה לו לחלוטין (לוטן, 2007; וסטרייך & שיפמן, 2012; בן-פורת, 2016).

על אף האמור, ולמרות התפתחותם מסלולים "עוקפי הרבנות" להסדרת המעמד הזוגי, נראה כי היוזמות והמאמצים המגוונים לשינוי מדיניות הנישואין תוך כינונו של חופש בחירה מלא, נכשלו בזה אחר זה, ובפועל נותר המונופול האורתודוקסי על כנו עד ליום כתיבת שורות אלה. כישלונות אלו עוררו בקרב זוגות רבים, ועודם מעוררים, תחושות אכזבה ותסכול מפועלם של נבחרי הציבור בנושא, יוצרים תחושת תקיעות וספקנות באשר ליכולת להוביל לשינוי מהותי בדרכים הפורמליות המקובלות. תחושות אלו הובילו זוגות רבים לחיפוש אחר אלטרנטיבות יצירתיות שישביעו את רצונם, ויאפשרו להם להינשא בהתאם לצו מצפונם והשקפתם האישית, הגם שאלו לעיתים בלתי חוקיות או על גבול החוקיות.

נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות

לתהליך הסדרת הרישום הפורמלי מחוץ לרבנות מתלווה פעמים רבות טקס פרטי בלתי רשמי (ברום, 2018). שהרי, משבחרו בהסדרת מעמד הזוגיות מחוץ לרבנות, חופשיים הזוגות, לכאורה, לבחור לערוך (אם בכלל) טקס נישואין ככל העולה על רוחם, בהתאם להשקפותיהם ולרצונם החופשי. קיימות גרסאות רבות ומגוונות של טקסי חתונה אלטרנטיביים, החל מטקסים מסורתיים יותר, דוגמת הטקסים הרפורמיים, ועד טקסים חילוניים המתרחקים מהדפוס האורתודוקסי, אף

שפעמים רבות מכילים גם הם רכיבים מסורתיים (פרשיצקי, 2017). בישראל כיום קיימים מספר ארגונים שונים המספקים שירותי עריכת טקסי חופה שונים ומגוונים, מסורתיים ואלטרנטיביים, בהם התנועה הקונסרבטיבית⁸, התנועה הרפורמית ליהדות מתקדמת⁹, הויה – טקס ישראלי¹⁰, תמורה – יהדות חילונית¹¹, וידוענים שונים.

מחקרים שונים קושרים לעיתים בין הבחירה בנישואין מחוץ לרבנות לבין דחייה או רתיעה מהטקס האורתודוקסי, או בינה לבין הבחירה בטקס אלטרנטיבי שיהלום את סגנון חייהם והשקפותיהם החילוניות של בני הזוג (פרשיצקי, 2013; פרשיצקי, 2017; פרשיצקי, 2011; בן-פורת, 2016). עם זאת, יש הטוענים כי ישראלים לא דתיים שנישאים מחוץ לרבנות דוחים את הממסד הרבני אורתודוקסי יותר מאשר הם דוחים את הדת (Tabory & Lev-Tzur, 2009). אכן, מחקרים שונים מלמדים כי רוב היהודים הישראלים מעדיפים טקס נישואין אורתודוקסי (אריאן, 2009; בן-פורת, 2016; רגב, 2019), אף ששיעור המעדיפים להינשא בנישואין אורתודוקסיים בחסות הרבנות הראשית נמוך יותר (רגב, 2021). העדפה זו יכולה להיות מוסברת כבחירה במוכר, כמחויבות לשמירה המסורת, כאקט של זהות לאומית או כנובעת משיקולים פרגמטיים וחשש מהשלכות של בחירה באפשרויות אחרות (בן-פורת, 2016). משבחרו בטקס אורתודוקסי, הבחירה להסדיר את מעמד הזוגיות באמצעות נישואין ברבנות, עבור מי שאינם פסולי או מנועי חיתון, היא הפשוטה הזולה והמוכרת ביותר (Tabory & Lev-Tzur, 2009). למרות האמור, מספר הזוגות הנישאים ברבנות מדי שנה אינו תואם את הגידול באוכלוסייה, ומשקף העדפה הולכת וגדלה של זוגות להימנע ממפגש עם הרבנות (בן-פורת, 2016).

ואולם, כאמור, בשנים האחרונות צוברת תאוצה תופעה חדשה שבמסגרתה זוגות רבים, דתיים וחילונים, בוחרים מסיבות אידיאולוגיות לערוך טקס פרטי אורתודוקסי - כדת משה וישראל, מחוץ לרבנות (ברום, 2018). זוגות אלו, אף שיכולים היו להינשא במסגרת הרבנות, ואף שבחרו לערוך טקס דתי-אורתודוקסי, בוחרים בכל זאת, ולכאורה שלא כמצופה, להסדיר את רישום מעמדם הזוגי מחוץ לרבנות, על-ידי נישואין בחו"ל או כ"ידועים בציבור". בחירה זו נעשית על אף שהיא כרוכה בעלויות שונות כגון הוצאות כספיות נוספות, וויתור על זכויות מסוימות, קונפליקטים, לחצים וביקורות מצד בני משפחתם וקהילתם, ואף, שכאמור, היא מהווה עבירה על החוק.

⁸ אתר התנועה המסורתית - <https://www.masorti.org.il/wedding>

⁹ אתר התנועה הרפורמית ליהדות מתקדמת - <http://www.reform.org.il/Heb/Index.asp>

¹⁰ אתר הויה – טקס ישראלי - <https://www.havaya.info>

¹¹ אתר תמורה – יהדות חילונית - <https://www.israeli-judaism.org.il/about-tmura>

כיום קיימים בישראל שני גופים נוספים המספקים, לכאורה בניגוד לחוק, מסלול של נישואים פרטיים, כדת משה וישראל מחוץ לרבנות – ארגון חופות ועמותת מבוי סתום, זאת לצד רבנים שונים, בהם רבנים אורתודוקסיים, העורכים נישואים פרטיים באופן עצמאי.

ארגון חופות¹² – "חופות" הוא מערך רבני פרטי מטעם 'השגחה פרטית' (ע"ר) – ארגון הפועל בתחום שירותי-דת מחוץ לרבנות הראשית. "הארגון מציע מענה לזוגות שנאלצים או בוחרים לערוך חופה כדת משה וישראל מחוץ לרבנות הראשית, "בין אם בעקבות מדיניות מפלה ומקשה של הרבנות, ובין אם מסיבות אידיאולוגיות". פעילות הארגון "נעשית תוך מחויבות מוחלטת להלכה ולגדרי היהדות האורתודוקסית". הארגון מציע מסלול של נישואים אורתודוקסיים בלבד, ו"כל הפעילות הרבנות במסגרת מיזם החופות מחויבת להלכה ונעשית ללא פריצת גבולות". היות שכן, הארגון אינו מציע פתרון לזוגות שאינם יכולים להינשא על פי ההלכה.

מבוי סתום¹³ – ארגון מבוי סתום הוא ארגון ללא מטרות רווח "המוביל את המאבק למען חופש לנשים העגונות". הארגון פועל "כדי לטפל בבעיה ברמה האישית וברמה הלאומית", ומעניק "סיוע משפטי וסוציאלי למאות נשים מסורבות גט" ו"בד בבד פועל "בזירה הציבורית באמצעות קמפיילים, חקיקה, עתירות לבג"ץ וגיוס תמיכה רבנית ליישום פתרונות רוחב ושינוי המציאות הישראלית". הארגון מציע מסלול של "נישואים פרטיים כהלכה" שבלבו שני מנגנונים הלכתיים שמטרתם להילחם בתופעת סרבנות הגט ובבעיית העגינות – 'הסכם קדם נישואים' ו'תנאי בקידושין'.

בחינה של טקסי נישואין פרטיים אורתודוקסיים נעשתה במסגרת מחקר שנערך מטעם ארגון 'פנים', איגוד ארגוני יהדות ישראלית, אשר עסק בטקסי נישואין יהודיים בישראל מחוץ לרבנות הראשית (ברום, 2018). מחקר זה הצביע על שלוש סיבות עיקריות לבחירתם של זוגות להינשא באופן פרטי עם רב אורתודוקסי: פסולי חיתון, פשרה בין בני הזוג - שמרנים ומתנגדי ממסד, או אידיאולוגיים. עם זאת, המוטיב האידיאולוגי לא פותח במסגרתו, אלא התמצה באפיונה של קבוצת זוגות "הבוחרים להינשא מחוץ לרבנות כאקט מחאתי המבטא התנגדות לממסד הרבנות בישראל. זוגות אלה אינם מתעמתים עם הפן ההלכתי, ומחאתם מופנית כנגד הממסד הרבני" (שם, עמ' 12).

מחקר זה העריך כי בשנת 2018 נערכו בישראל, לכל הפחות, 222 טקסי נישואין אורתודוקסיים פרטיים, לעומת כ-150 טקסים כאלה בשנת 2017 (ברום, 2018). עם זאת, קיים קושי מובנה במדידת היקף התופעה באופן מדויק, זאת לנוכח הסוגיות החוקיות הטמונות בעריכת טקסי נישואין כדת

¹² ארגון חופות – [/https://chuppot.org.il](https://chuppot.org.il)

¹³ מבוי סתום - [/https://mavoisatum.org](https://mavoisatum.org)

משה וישראל מחוץ לרבנות, היעדר רישום פורמלי על ידי המדינה, היעדר רישום מסודר על ידי הארגונים, ועריכתם של טקסים אלו באופן פרטי לחלוטין במקרים רבים, לעיתים על ידי קרובים או בני משפחה. ואולם, הנתונים מלמדים כי בשנת 2018 נערכו בישראל, לכל הפחות, 2,610 טקסי נישואים יהודיים פרטיים (לאו דווקא אורתודוקסיים), גידול של כ-7% לעומת שנת 2017 שבה נערכו 2434 טקסים כאלה, ושל כ-16% משנת 2016 (ברום, 2018). חרף העובדה כי האופן שבו בחרו בני הזוג להסדיר את מעמדם הזוגי אינו מלמד על בחירת טקס הנישואים שבחרו לקיים, אפשר רק להניח כי היקף התופעה רחב הרבה יותר, וכי אכן מדובר בתופעה הולכת ומתרחבת מדי שנה. נתונים התומכים הנחה זו עולים גם ממחקר שערכה עמותת חדו"ש, לפיו 27% מהמשיבים יעדיפו טקס חתונה מחוץ לרבנות, עם או בלי נישואין אזרחיים בחו"ל, מתוכם 9% מעוניינים בחתונה אורתודוקסית מחוץ לרבנות¹⁴ (אילן, 2016).

נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות כהתנהגות דמוית יציאה

מדיניות הנישואין בישראל מציבה את טקס הנישואין האורתודוקסי ברבנות הראשית כאפשרות היחידה עבור יהודים, שאינם פסולי או מנועי חיתון, להינשא במדינה. המשמעות היא שהרבנות הראשית היא בעלת המונופול וספקית השירות לנישואין אורתודוקסיים מטעם המדינה. זוגות שבחרים לערוך טקס נישואין אורתודוקסי – אותו "מוצר ציבורי" המזוהה עם הממסדיות הרבנית ואשר מסופק על ידי הרבנות הראשית, אך בכל זאת שלא באמצעותה, מגלמים בבחירתם, לפחות לכאורה, פרדוקס שיש להסבירו. פרדוקס זה עולה ביתר שאת כאשר מדובר בבחירה בלתי חוקית או לכל הפחות על סף החוקיות.

בהקשר זה ראוי להדגיש את ההבחנה שבין תופעת הנישואין האלטרנטיביים מחוץ לרבנות, שנידונה ארוכות בספרות המחקרית (פרשיצקי, 2017; פרשיצקי, 2013; פרשיצקי, 2011; בן-פורת, 2016; מרין, תשע"ב; ויצמן, 2011), לבין תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות, שהיא עניינו של מחקר זה. על המחקרים העוסקים בטקסי נישואין אלטרנטיביים בישראל נמנה בין היתר מחקרם של אפרים תבורי ושרון שלו-לבצור (2009) העוסק במחאה וההתנגדות לממסד הרבני אורתודוקסי באמצעות טקסי חתונה אלטרנטיביים. ממחקר זה נעדרת כל התייחסות לזוגות שנישאו בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות, כך שהביקורת והמחאה כלפי הממסד הרבני נכרכים באופן ישיר בקיומו של טקס אלטרנטיבי.

¹⁴ 59% מתוכם יעדיפו טקס חילוני, 25% טקס רפורמי, ו-7% טקס קונסרבטיבי (אילן, 2016)

הרחבת המושג "פוליטי" וההבחנה בין השתתפות פוליטית מובהקת להשתתפות פוליטית סמויה, מאפשרת להתבונן על הבחירה בטקס הנישואין, שהיא בחירה אישית לכאורה, כצורה חדשנית של השתתפות פוליטית. טקס הנישואין, מעצם טיבו כהצהרה פומבית על היחסים הפרטיים בין בני הזוג ומיסודם מבחינה חברתית ופורמלית, מפגיש בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי. באופן דומה, גם באמצעות פעולה אינדיבידואלית קולקטיבית נפגשים שני מרחבים אלו. כלומר, באמצעות אקטיביזם יומיומי לוקחים אזרחים אחריות על מה שהם תופסים כטוב המשותף, במטרה לחולל שינוי ולהתמודד עם בעיות שהם מאמינים שמשפיעות על מה שהם מזהים כחיים טובים (Micheletti, 2002). התבוננות במפגש שיוצר טקס הנישואין בין המרחבים הפרטי והציבורי, מנקודת מבט של פעולה אינדיבידואלית קולקטיבית, מאפשרת לבחון את הבחירה בטקס הנישואין כמעשה אסרטיבי של לקיחת אחריות בזירה קונקרטית ויומיומית, באמצעותה מבקשים הזוגות להשפיע על מה שהם תופסים כטוב המשותף ובמטרה להוביל לשינוי.

הספרות המחקרית מסבירה כי כאשר אזרחים אינם מרוצים ממדיניות מסוימת או מרמת אספקתו של מוצר ציבורי כלשהו, וספקניים לגבי יכולתם להשפיע ולחולל שינוי בדרכים הפורמליות, הם פועלים כדי לעקוף את גורמי הממשל, לקבוע עובדות בשטח, ולדאוג בעצמם לאספקה אלטרנטיבית של השירותים אותם הממשלה אינה מספקת בכמות או באיכות המבוקשת (בונה, 2016; מזרחי, יובל, & כהן, 2011; מזרחי & מידני, 2006). יוזמות אלו, שפעמים רבות אינן חוקיות או על סף החוקיות, יוצרות לעיתים איום על המונופול הממשלתי ומובילות לשינוי המדיניות ברוח הדרישות העולות מהחברה (מזרחי & מידני, 2006; Ben-Porat & Mizrahi, 2005; Lehman-Wilzig, 1991; Mizrahi & Meydani, 2003). כאשר יוזמות אלו מופיעות בזירות יומיומיות, מצד אזרחים הלוקחים אחריות למען מה שהם תופסים כטוב המשותף, ומתוך רצון להשפיע ולחולל שינוי, ניתן לאפיין כפעולות אינדיבידואליות קולקטיביות.

בהתאמה, הזוגות אינם מרוצים ממדיניות הנישואין ומהאופן שבו מסופק ה"מוצר הציבורי" – הוא הטקס האורתודוקסי, מאיכותו ומרמת אספקתו באמצעות הרבנות. הם ספקניים באשר ליכולתם להוביל לשינוי בדרכים הפורמליות ועל כן פועלים לאספקה אלטרנטיבית של ה"מוצר הציבורי". בבחירתם זו, העומדת בניגוד לחוק, או לכל הפחות עומדת על סף החוקיות, מבקשים הזוגות ליצור לחץ על המונופול הממשלתי ולהוביל לשינוי למען מה שהם תופסים כטוב המשותף – שינוי מדיניות הנישואין בישראל תוך מחויבות לערכים ליברליים של שוויון, חופש הדת, חופש מהדת וחופש בחירה מלא. הצבתה של המסגרת התיאורטית על תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות מספקת זווית ייחודית וחדשנית לבחינתה ומאפשרת את התרתו של הפרדוקס הטמון בבסיסה.

שיטת המחקר

מחקר זה מבקש להעמיק ולנתח את תופעת הנישואין הפרטיים-האורתודוקסיים בישראל, קרי קיומו של טקס נישואין כדת משה וישראל תוך הסדרת המעמד הזוגי מחוץ לרבנות, כדי לעמוד על האופן שבו מהווה הבחירה בטקס הנישואין דפוס של השתתפות פוליטית. במוקד המחקר עומדת שאלת המניעים של הזוגות, שיכולים היו להינשא באמצעות הרבנות הראשית, אשר בחרו מסיבות אידיאולוגיות להינשא בטקס פרטי אורתודוקסי מחוץ לרבנות, והמשמעות שמקנים זוגות הבוחרים באלטרנטיבה זו לבחירתם, וזאת מתוך כוונה לבחון האם מדובר בבחירה אישית נטולת מניע פוליטי מוצהר או שמא קיימת בבחירה זו גם ממד פוליטי ורצון לחולל שינוי.

כדי להשיב לשאלה זו נדרש פירוק התופעה למרכיביה השונים ובחינתו של כל אחד מהם בנפרד. מתוך הנחה כי הבחירה השלמה מורכבת הן מהבחירה להינשא מחוץ לרבנות והן מהבחירה לערוך טקס אורתודוקסי, הרי שיש להידרש תחילה למניעים והמשמעויות שמקנים הזוגות לכל אחת מבחירות אלו לחוד, לרבות העלויות הכרוכות בבחירתן, ולבסוף לכולן בכפיפה אחת.

במסגרת מחקר זה נעשה שימוש בשיטות המחקר האיכותני-קונסטרוקטיביסטי, שמטרתו העיקריות הן תיאור והסבר תופעות ופיתוח תיאוריות ביחס לתופעות אלו. לאור ההנחה כי תופעות חייהם והתנסותם של הנחקרים יוצגו באופן הטוב ביותר בסיפוריהם ובדרך נרטיבית מילולית, מבקש המחקר האיכותני לרדת לעומק עולמם של הנחקרים ולחשוף את המשמעויות העומדות מאחורי מילותיהם וסיפוריהם (שקדי, 2003). המחקר מבוסס על ראיונות עומק מובנים למחצה שנערכו עם שלושה-עשר זוגות שנישאו בטקס נישואין אורתודוקסי מחוץ לרבנות בשנים האחרונות. בבסיסם של ראיונות העומק עומד הרצון לאפשר לנחקרים לספר את סיפורם, להבין את החוויה שלהם והמשמעות שהם מייחסים לה (שקדי, 2003).

במסגרת מחקר גישוש ראשוני נערכו שיחות טלפוניות עם שתיים-עשרה נשים שנישאו בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות, שאותרו באמצעות פוסט שפורסם בקבוצת הפייסבוק "מצביעים ומצביעות בטבעת"¹⁵. בשלב מאוחר יותר, פורסם פוסט נוסף באותה קבוצה, כדי לאתר זוגות שיהיו מוכנים להשתתף בראיון עומק. יתר על כן, נשלחה פנייה לארגון 'חופות', המפרטת את מטרת המחקר ומאפייני הנחקרים, ופרטים אלו הועברו על ידי הארגון לזוגות רלוונטיים. מי מהזוגות

¹⁵ קבוצת הפייסבוק "מצביעים ומצביעות בטבעת" מוגדרת על ידי מנהליה כך: "הקבוצה נועדה לכלות וחתנים שבחרו (או שהמציאות בחרה עבורם) שלא להתחתן ברבנות. "מצביעות ומצביעים בטבעת" הוא מקום לשאול שאלות ולהתייעץ בכל הנוגע לנישואים "אלטרנטיביים" בישראל, לטקס, לערכי טקסים ולחתונה המהממת של כל אחת ואחד".

שחפצו להשתתף במחקר פנו אלי, ולאחר שיחה ראשונית ותיאום ציפיות נערך ראיון זוגי. זוגות נוספים אותרו באמצעות שיטת "כדור שלג", כך שהזוגות הפנו לזוגות נוספים.

אוכלוסיית המחקר כללה שלושה עשר זוגות, שהעידו על עצמם שנישאו בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות, על אף שיכולים היו להינשא ברבנות אם היו בוחרים בכך, כלומר שהם אינם פסולי או מנועי חיתון. זוגות אלו מהווים 'מדגם מכוון' (purposeful sample), בכך שהם מייצגים באופן מיטיבי את התופעה הנחקרת ויש ביכולתם ללמד עליה (שקדי, 2003). בין הזוגות שרואינו למחקר נכללו שמונה זוגות שבהם שני בני הזוג הגדירו עצמם כחילונים (או מסורתיים, אך לא דתיים), שני זוגות שאחד מבני הזוג חילוני והשני דתי, זוג אחד שאחד מבני הזוג דתי והשני דתי לשעבר, זוג אחד שאחד מבני הזוג חילוני והשני דתי לשעבר, וזוג אחד ששני בני הזוג הגדירו עצמם כדתיים.

ראיונות העומק עם מגוון זוגות העניקו מבט השוואתי, רחב ומעמיק במוטיב האידיאולוגי של הבחירה בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, מנקודת מבטם של בני הזוג. כך אפשרו הראיונות את איתורן, מיפוין ואפיוןן של מגמות ותמות משותפות, וחשיפת תמונה רחבה ומלאה יותר של תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות. הראיונות, מובנים למחצה, נערכו בשיחות וידאו בתוכנת "זום" ונמשכו כשעה-שעה וחצי. הם הורכבו בעיקר משאלות פתוחות שהכוונו את הזוגות להתייחס לכלל שאלות המחקר, אך בה בעת אפשרו להם להרחיב ולפתח זוויות וסיפורים שונים כרצונם. באמצעות ראיונות אלו נפתח צוהר לעולמם האישי של הזוגות, והתאפשרה היכרות עם תפיסותיהם, עמדותיהם, שיקוליהם, מניעיהם השונים, האישיים והפוליטיים, שבבסיס בחירת אסטרטגיית פעולתם.

ניתוח הממצאים נעשה במספר שלבים עיקריים: לאחר עריכת הראיונות והקלטתם, תומללו כלל הראיונות באופן מלא. לאחר מכן נקראו קריאות חוזרות ונשנות לשם הבנה מעמיקה של הפרטים, הטענות והתמונה הכוללת. בשלב הבא, שהוא לב ליבו של תהליך הניתוח, מופו נושאי השיח ונעשתה קטגוריזציה שלהם, בין היתר לאור המשתנים הנגזרים מהמסגרת התיאורטית. לבסוף, כבסיס להצגת תיאורים והסברים משמעותיים לתופעה הנחקרת, נעשה ניתוח ממפה, במסגרתו זוהו וגובשו קטגוריות ותמות מרכזיות, נקשרו הקשרים ביניהן ונבנו כשלד קונספטואלי לממצאי המחקר.

ניתוח הממצאים ודיון

הבנת המניעים לבחירתם של הזוגות והמשמעות שהם מקנים לה, שזורה בהתחקות אחר הרבדים האישיים והפוליטיים העומדים בבסיסן של כל אחת מהבחירות המרכיבות את התופעה בשלמותה. ראשית, נדרשת העמקה בסיבות והמניעים לבחירתו של טקס הלכתי אורתודוקסי. אלו נדרשים כדי לשפוך אור על רובד מרכזי בבסיסה, ייחודה והבחנתה מתופעת הנישואין אלטרנטיביים מחוץ לרבנות. העמקה בסיבות לבחירת הטקס האורתודוקסי נחוצה גם לשם ביסוס ההפרדה התפיסתית בין חלקי התופעה - בחירה בטקס אורתודוקסי, בחירה בנישואין מחוץ לרבנות, ובחירה באופן הסדרת מעמד הזוגיות.

שנית, נדרשת בחינת התופעה בהתאם למסגרת התיאורטית של פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה. פנייתם של אזרחים לפוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה הוצעה, כאמור, על ידי מפתחיו של המודל הקלאסי של הירשמן - "Exit, Voice, and Loyalty" (Hirschman, 1970) כדרך פעולה רביעית העומדת בפני פרט שאינו מרוצה ממדיניותו של ארגון כלשהו (Lehman-Wilzig, 1991). השימוש בפרספקטיבה זו לשם ניתוח התופעה מספק נקודת מבט ייחודית על מניעה ומשמעויותיה, תוך שהוא מאפשר את אפיונה על הציר שבין בחירה אישית אינדיבידואלית, לכאורה, של טקס הנישואין, עם אסטרטגיות פעולה, עמדות ומניעים פוליטיים.

הספרות המחקרית העוסקת בהופעתה של פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה קשרה בין השתרשותה לבין שלושה גורמים עיקריים - שביעות רצון, אמון והשתתפות (בן-פורת, 2016; בונה, 2016; כהן, 2010; Lehman-Wilzig, 1991; Ben-Porat & Mizrahi, 2005). בחינת התופעה באמצעות מסגרת תיאורטית זו דורשת ראשית את ניתוחה ואפיונה על פי כל אחד ממשתנים אלו. התייחסות מעמיקה למשתנים השונים, כל אחד בנפרד וכולם יחד, מחייבת להתבונן בתופעה בשני צירים מקבילים - האחד המציב את הרבנות הראשית, בעלת המונופול וספקית השירות הציבורי, כארגון. השני המציב את המדינה, נותנת החסות למונופול הרבני ומתוות המדיניות, כארגון. באופן זה יתבהר מושא ביקורתיהם ופעולותיהם של הזוגות בצורה מיטיבה, ויתברר כיצד מבשילים התנאים להופעתה של התנהגות דמוית יציאה, בדמותם של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות.

חוסר שביעות רצונם של הזוגות ממדיניות הנישואין בישראל בכלל וממונופול הרבנות הראשית בפרט, לצד רמת אמון נמוכות במוסדות השלטון והרבנות, וספקנותם באשר ליכולת ההשפעה בערוצים הפורמליים, מובילה את הזוגות לחיפוש אחר אלטרנטיבות לאספקת המוצר הציבורי – הוא טקס הנישואין האורתודוקסי. הזוגות, המבקשים להימנע מצריכת ה"מוצר ציבורי" דרך המונופול הרבני, מיישמים בבחירתם דפוס חדש של השתתפות פוליטית אלטרנטיבית באמצעות

התנהגות "דמוית יציאה". בחירתם זו היא כמעין אקט מחאתי של "הצבעה ברגליים" שמטרתו ליצור לחץ על המונופול הממשלתי ובכך לחולל שינוי במדיניות הנישואין בישראל למען מה שהם תופסים כטוב המשותף. באופן הזה, למעשה, מגייסים הזוגות את טקס הנישואין לצורך השמעת ביקורת ומחאה פוליטית הן כנגד הממסד הרבני והן כנגד מדיניות הנישואין בישראל.

הגישה האקטיבית של התנהגות דמוית יציאה, כלומר אספקה אלטרנטיבית של מוצר ציבורי, כרוכה בדרך כלל ביוזמות בלתי חוקיות או על סף החוקיות, במטרה "לקבוע עובדות בשטח" ולעקוף את גורמי הממשל (כהן, 2010; מזרחי, יובל, & כהן, 2011; Ben-Porat & Mizrahi, 2005). גם במקרה דנן, נוכח תיקונו של סעיף 7 לפקודת הנישואין והגירושין, הקובע מאסר שנתיים על "כל שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושין שלו, או לרישום הנישואין או הגירושין שהוא סידר לאחר" (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 2013), הרי שבחירתם של הזוגות נמצאת, לכל הפחות, על גבול החוקיות. היות שכן, ברי כי יש מקום להעמיק גם באופן התמודדותם של הזוגות עם הסוגייה החוקית הכרוכה בבחירתם.

שלישית, נדרשת בחינה של העלויות השונות - הכלכליות, האישיות והחוקיות - הכרוכות בבחירתם של הזוגות, וזאת לעומת המחירים שהיו נאלצים לשלם אילו היו נישאים ברבנות. יתר על כן, כחלק מבחינת העלויות, נדרשת התייחסות הן למידת נכונותם של הזוגות לשאת בעלויות והן למוטיבציות השונות העומדות בבסיס נכונותם זו, בין אם זה למען רווחתם האישית או למען מה שנתפס על ידם כטוב המשותף.

לבסוף, וכדי לנסות ולייצר תמונה שלמה וכוללת של כלל מרכיבי התופעה, יבחנו באופן רחבי התפיסות, ההשקפות והערכים הליברליים העולים מתוך הראיונות והמניעים את הזוגות בפעילותם – התערבותה של המדינה בחיי הפרט, חשיבותה של הבחירה האישית, היחס לסוגיות של הפרדת דת ומדינה, סולידריות כלפי קבוצות מוחלשות, תפיסת הטוב המשותף ועוד.

הבחירה בטקס אורתודוקסי

מהו הטקס האורתודוקסי?

טקס החופה בימינו מורכב משני טקסים, שבימי המשנה והתלמוד היו נערכים בתקופות מרוחקות זו מזו, אך במהלך הדורות אוחדו לטקס אחד. האחד, טקס האירוסין – 'הקידושין'. השני, טקס הנישואין – 'חופה'. כאזכור לכך, נחתם הטקס במילים – 'מקדש עמו ישראל ע"י חופה וקידושין'.

במהלך טקס האירוסין מקדש האיש את האישה בטבעת¹⁶, והיא הופכת להיות אשת איש ואסורה לכל אדם אחר. טקס זה יוצר את זיקת האישות בין האיש לאישה, אף בשלב זה בני הזוג טרם נשואים, אלא מאורסים, ועל כן יש לערוך את טקס הנישואין הקרוי 'חופה'. לגבי מהו המעשה הנחשב 'חופה' רבו הדעות¹⁷, אך בעיקרם יוצרים הנישואין את התא המשפחתי והם נעשים על ידי עמידה משותפת של בני הזוג תחת תקרה אחת כסמל לבית החדש שנבנה, או בכניסתם לחדר הייחוד, שמסמלת אף היא את בניית הבית החדש. טקס החופה והקידושין דורש את עדותם של שני עדים כשרים, קרי שני גברים שאינם קרובים לחתן או לכלה או ביניהם, והינם שומרי מצוות (קנוהל, תשס"ג). עם זאת, כיום מתירים רבנים רבים עדותם של יהודים חילוניים, שאינם שומרי מצוות (רוס, תשס"ח; לוביץ, תשע"ה).

להבדיל מטקס החופה האורתודוקסי שהוא בעל מבנה סדור וקבוע, קיימות גרסאות שונות ומגוונות של טקסי חתונה לא אורתודוקסיים. טקסים אלו נעים על רצף רחב של מרחק מהמסורת ההלכתית, בהתאם לעורך הטקס ולרצונם של בני הזוג. כך למשל בעוד שהטקסים הרפורמיים נוטים בדרך כלל לגוון מסורתי יותר, קיימים טקסים אלטרנטיביים, חילוניים ואזרחיים, המאמצים, אם בכלל, רכיבים אחדים מהמסורת (פרשיצקי, תשע"ד).

כלל הזוגות המרואיינים במסגרת מחקר זה העידו על עצמם שערכו טקס חופה אורתודוקסי וכי ראו עצמם מחויבים לכללי ההלכה היהודית. בהקשר זה חשובה ההבחנה בין טקס אורתודוקסי על פי ההלכה היהודית, לבין טקס אורתודוקסי כפי שזה מתפרש על פי הרבנות, שכן היותו של טקס אורתודוקסי עומד בכללי ההלכה, אינו בהכרח מעיד על עמידתו בכללי הרבנות. מלבד העובדה שהרבנות דורשת מהזוגות אישורים שונים כדי לערוך את נישואיהם, שחלקם כלל אינם נדרשים כדי לקיים טקס חופה כדת משה וישראל, ולחלקם אין דבר וחצי דבר עם ההלכה היהודית, במקרים רבים היא נוטה לאמץ פרשנויות מחמירות ושמרניות של הלכות החופה והקידושין. ערעורם של הזוגות על פרשנותה ההלכתית של הרבנות את טקס הנישואין, אינו כרוך בערעורם גם על הלכות החופה והקידושין ביסודן. כך לדוגמה רבים מהזוגות טענו כי בעוד שרבנים רבים נוהגים להתיר ברכות נשים כחלק משבע הברכות, למיטב ידיעתם הרבנות הראשית אינה מאפשרת זאת, ועל כן בחרו הם לאפשר ברכות נשים בטקס הנישואין שערכו. לעומת זאת, היו שהעידו כי על אף שרצו

¹⁶ על אף שהמנהג היום לקדש בטבעת, מצד הדין אפשר לקדש אישה בכל חפץ השווה פרוטה.

¹⁷ "יש הסוברים, שהחופה היא הייחוד שהאיש מתייחד עם אשתו בביתו, במקום הראוי לחיי אישות, לשם נישואין. ויש שראו את החופה בהבאת האשה לביתו לשם נישואין. יש שהסתפקו בייחוד הראוי לחיי אישות אפילו אינו בבית החתן, ויש שראו בעמידה המשותפת תחת החופה – ארבעה עמודים ויריעת בד מעליהם – בשעת ברכות הנישואין, את מעשה הנישואין הנדרש. בקהילות הספרים, יש שנהגו לפרוס טלית תחת החופה מעל הזוג הצעיר. יש שראו בכיסוי ההינומה על ראש הכלה את טקס החופה, ויש שדרשו שישבו שניהם במקום צנוע שלא נמצאים בו רבים, על אף שאינו נעול, ועוברים שם מעט אנשים, ויאכלו שם ביחד, ובהו מעשה החופה." (קנוהל, תשס"ג, עמ' 157)

לאפשר לנשים לשמש כעדות לנישואיהם וחתומות על כתובתם, נאלצו לוותר על כך בשל מחויבותם להלכה ומגבלותיה הברורות בעניין זה.

זאת ועוד, כאמור, טקסי חופה אלטרנטיביים רבים מכילים רכיבים מסורתיים רבים, ועל כן לא מן הנמנע יהיה להניח כי לא מעט מהם, אף אם לא במודע או במתכוון, עומדים בכללי ההלכה, המצומצמים למדי. היות שכן, חשובים במיוחד במסגרת מחקר זה, ואולי אף יותר מעמידתו ה"טכנית" של הטקס בכללי ההלכה "היבשים", עצם בחירתם של הזוגות לערוך טקס אורתודוקסי, אופן תפיסתם של הזוגות את הטקס שערכו ומשמעותו, ומידת מחויבותם ונכונותם להתאים עצמם לגבולות ההלכה היהודית. חשיבות זו נובעת במידה רבה מכך שיש בה כדי לשקף ערעור על מה שנתפס בעיניהם כהשתלטותה וניכוסה של הרבנות את היהדות ועל סמכותה המונופולית לפרשנות דין התורה.

הסיבות לבחירת טקס אורתודוקסי

מחקרים שונים מלמדים כי רוב היהודים הישראלים מעדיפים טקס נישואין אורתודוקסי (אריאן, 2009 ; בן-פורת, 2016). על פי מדד הדת והמדינה שפרסמה עמותת חדו"ש, 51% מהמשיבים היו בוחרים מסגרת נישואין אורתודוקסית להם או לילדיהם בהנחה שכל אפשרויות הנישואין בישראל היו קיימות ומוכרות באופן שוויוני על פי החוק. בקרב אלו שתמכו עקרונית בכך המדינה תכיר בכל סוגי הנישואין, 22% היו בוחרים באופן אישי במסגרת נישואין אורתודוקסית¹⁸. נתוני הסקר מלמדים כי מבין החילונים רק 16% היו בוחרים בנישואין אורתודוקסיים ברבנות לו יכולים היו לבחור (רגב, 2021). חשוב להדגיש כי האפשרות של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, לא הוצעה למשיבים. עובדה זו עשויה להצביע, בין היתר, על חוסר ההיכרות והידע באשר לקיומה של אלטרנטיבה זו.

העדפת הטקס האורתודוקסי יכולה להיות מוסברת כבחירה במוכר, כמחויבות לשמירה המסורת, כאקט של זהות לאומית או כנובעת משיקולים פרגמטיים וחשש מההשלכות של בחירה בנישואין מחוץ לרבנות (בן-פורת, 2016). חששות אלו, הנובעים לעיתים מבורות, לא רק מלמדים על הזיהוי האוטומטי כמעט של טקס הנישואין האורתודוקסי עם הממסדיות הרבנית, אלא מצביעים גם הם על חוסר הידע וההיכרות עם האפשרות של טקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות. מניעים אלו להעדפת הטקס האורתודוקסי עלו בחלקם גם מקרב המרואיינים.

¹⁸ זאת בעוד שבקרב המתנגדים לכך שמדינת ישראל תכיר בכל סוגי הנישואין, 93% היו בוחרים באופן אישי במסגרת אורתודוקסית.

בין המרואיינים, גם החילוניים שבהם, היו שהדגישו את מחויבותם למסורת ולזהותם היהודית כמניע לבחירה בטקס אורתודוקסי. במידה רבה דרך הערעור על היותה של הרבנות מייצגת היהדות, עליו יורחב בהמשך, התאפשר החיבור למסורת והזהות היהודית באמצעות טקס החופה, וזאת ללא קשר לבחירתם של הזוגות לנהל אורח חיים דתי ושמירת מצוות. חלקם אף ראו בטקס אקט מחבר לזהותם הלאומית, בכך שקשרו בין זהותם היהודית לזהותם הישראלית.

עופר: "אני כן רואה עצמי כן כאיזשהו... מבחינה מסורתית... פחות האמונה באם יש איזושהי ישות או לא, או כן לנסוע או לא, או מצוות כאלה ואחרות, כן יש לי איזו משמעות שאני מרגיש מבחינת הקטע היהודי הישראלי, המשהו הזה שמחבר אותנו. אני מבחינתי, בעיני זה היה מאוד יפה שאנחנו יכולים להתחתן כמו שההורים שלנו, כמו שההורים שלהם וההורים שלהם. וכאילו, מי אני שאשבור את זה. יש פה משהו כן יפה. יש פה משהו... שכל המדינה הזו נבנתה בסוף סביב זהות ותרבות יהודית ישראלית שנוצרת תוך כדי, שאנחנו כן רואים את החברים שלנו ואנשים מסביבנו מזלזלים בזה נורא בקלות. לפני ארבעים שנה הדור של ההורים שלנו נלחם על המדינה הזו ולפני שבעים היא קמה ולפני שמונים שנה הייתה שואה והכל, ועכשיו פתאום בוא נטוס לברלין או..."

רעות: "נתחתן עם אברי גלעד."

עופר מדגיש את חשיבות ההמשכיות ומקומו האישי בשימור הזהות והתרבות הישראלית בשרשרת הדורות. בעוד שמחקרים שונים קשרו בין תפיסת העולם החילונית של הזוגות לבין הבחירה בטקס אלטרנטיבי, מדבריהם של עופר ורעות, חילונים שניהם, ניכרת נימה צינית לנוכח האפשרות של עריכת טקס נישואין חילוני אלטרנטיבי הנערך, למשל, על ידי ידוענים. אל מול תפיסת הטקס החילוני כ"מומצא", עלתה בקרב מרואיינים רבים חשיבות ההמשכיות והחזרתיות הטקסטית המתגשמת בטקס האורתודוקסי. רבים מהם, כמו גם עופר, הוסיפו והסבירו כי ראו ערך בעריכת טקס נישואין דומה לזה שערכו בני משפחתם בדורות הקודמים, בארץ ובגולה.

אלון: "[...] העניין הזה של החתונה זה טקס מעבר כלשהו. למרות שכולם מכירים אותנו בתור זוג... אבל מצד שני עדיין יש משהו בטקס הזה שהוא סמל יפה וטוב, שאומר הרבה לנו, ובעיקר אומר הרבה למשפחות שלנו. זה מן סף כזה שעוברים. באמת הטקס היה מאוד מרגש ומאוד משמעותי מבחינתי."

לירון: "[...] אבל אם יש מקום שבו חתונה וטקס חתונה זה משהו שבילי זה המקום של הדת, למרות שאני לא מאמינה. יש משהו בטקסיות. זה כמו שאני אוהבת ללכת לבית כנסת ביום כיפור, זה כמו שאני אוהבת לצום. אני רגל פה רגל שם. חצי בכובע האנתרופולוגי חצי בכובע האישי, אבל אני לחלוטין אתאיסטית ואני לא מנהלת שיחות עם אלוהים, אבל יש משהו ברוחניות דתית שאני מרגישה מחוברת אליו, ספציפית של היהדות, זה גם העולם תוכן שגדלתי עליו, שהמחשבה אולי היותר רוחנית ועמוקה שלי התחילה להתפתח ממנו. וזה גם מרגש אותי. זה מה שאני מכירה. החזרתיות מרגשת אותי. מאוד ריגש אותי להתחתן כמו שסבתא שלי התחתנה. אני.. יש בזה משהו אולי קצת שמרני, קשה לי לחשוב שהייתי עושה טקס שהוא לא הטקס האורתודוקסי ומרגישה שאני מתחתנת."

אלון ולירון שניהם מציינים כי הטקסיות והחזרתיות הטמונה בטקס האורתודוקסי, הייתה משמעותית ומרגשת עבורם, בין היתר באמצעות החיבור לדורות הקודמים וההליכה בדרכם. שחר לעומת זאת, מציינת כי החיבור לטקס האורתודוקסי דרך משפחתה נעשה דווקא כדרך של תיקון. היות שמסבתה ומאמה נבצר לקיים טקס יהודי לנוכח המשטר הקומוניסטי ששרר בברית המועצות, שם חיו, חשוב היה לה כאזרחית המדינה היהודית להביא לביטוי את יהדותה, בין היתר באמצעות נישואין בטקס יהודי הלכתי.

שחר: "זה היה לי מאוד חשוב בגלל שאני באה ממשפחה שיש מסורת יהודית. גם סבתא שלי וגם סבתא רבא שלי התחתנו, ועשו חופה. ונגיד סבתא שלי ואמא שלי לא יכלו לעשות חופה בגלל שהם חיו במדינה קומוניסטית, אז בעצם זה שעכשיו יש לי את הזכות לחיות בצורה חופשית ו"to practice" כיהודייה בצורה חופשית, זה משהו שמאוד חשוב לי."

זווית נוספת לחשיבות עריכתו של הטקס האורתודוקסי הביא מתן, המגדיר עצמו כאתאיסט. מבחינתו קיום המסורת היהודית, המתבטאת בין היתר בעריכתו של טקס נישואין אורתודוקסי שהוא כחלק ממעגל טקסי החיים היהודי, משמרת תודעה היסטורית ייחודית ורבת שנים שהוא, כיהודי, מביא לשולחן העולמי. לדעתו אל לנו כיהודים לקחת כמובן מאליו או להמעיט בכך שיש ביכולתנו לקרוא ולהבין טקסטים בני אלפי שנים. מכאן, כך משתמע מדבריו, שעלינו לקחת חלק פעיל בשימורה וטיפוחה של המסורת היהודית, במנותק מההחלטה אם לקיים או אורח חיים דתי או לאו.

מתן: "אני הייתי ועודני אתאיסט עוד לפני גיל 12. בגיל 13 התעקשתי לעשות בר מצווה אורתודוקסית מלאה, קריאה מלאה בתורה וכדומה. וגם עכשיו רציתי חתונה על פי המסורת,

בין היתר בגלל איזה אסימון שנפל לי באנגליה - שמה שהמסורת שלי כיהודי, גם אם היא לא מלווה באמונה משום סוג, זה משהו מאוד עשיר ומוצלח שאני מביא לשולחן העולמי. כל החברים שלי שם היו להם כל מיני דברים מעניינים לדבר עליהם, אבל הם מאוד מאוד התעניינו בדברים שיש לי לדבר עליהם, וזה בעצם הגיוני כי יש לי תודעה היסטורית של אלפי שנים, שזה משהו שהוא לא כזה נפוץ בעולם ואנחנו קצת מקבלים אותו כמובן מאליו. אבל אני אשכרה מסוגל לכתוב טקסט שנכתב באלף השלישי לפני הספירה. לקרוא אותו בקלות ולהבין אותו, וזה לא טריוויאלי. גם מהבחינה הזו רציתי לחוות את הגרסה המסורתית של הטקסט. "

בין המרואיינים היו גם דתיים, שהדגישו את חשיבותו של טקסט הלכתי מבחינתם. מלבד הזוגות שלפחות אחד מהם מגדיר עצמו כדתי, והבחירה בטקסט אורתודוקסי הוסברה על ידם כאוטומטית כמעט, היו שהעלו את הבחירה בטקסט אורתודוקסי כאמירה הצהרתית-הלכתית, המבקשת לערער על מונופול פרשנותה של הרבנות את ההלכה. עבור זוגות אלו, הרבנות אינה מייצגת את היהדות, אינה מייצגת את יהדותם, ועל כן הם אינם מקבלים את פרשנותה. כדי לקעקע את המונופול הרבני על פרשנות ההלכה, וכדי לא "להיכנע" לפרשנותה או לוותר על טקסט הלכתי, ביקשו זוגות אלה להוכיח באמצעות בחירתם כי קיימת פרשנות אחרת, לגיטימית לא פחות, להלכה.

עוז: "גם האופן שבו הרבנות מחתנת או אומרת 'כך נראית חופה וקידושין' זה מקום שלא היה מקובל עלינו. זאת אומרת שזה עניין של הגברים שהולכים לחתום על הכתובה ואישה נקנית וכל מיני דברים כאלה. שבעיניים שלנו ובעיניים של רבים נראה שזה קצת פס מהעולם והיינו רוצים שזה יהיה במקום הזה. זאת אומרת שיש פה טקסט, יום מיוחד בחיים של זוג, שיש צד שלו וצד שלה. זה יחד. זה לא משהו ששייך לימי קדם, שגם על זה, נכון, היו פרשנויות מקלות יותר מאות שנים אחורה. שזה די אבסורדי. אני יכול להגיד גם שבתוך התהליך, זה הרגיש... אם אנחנו רוצים להתחתן בצורה נכונה וראויה ושוויונית ומקום לשני המגדרים אז אנחנו כאילו צריכים להמציא את הגלגל, שזה בכלל לא הגיוני. זאת אומרת אנחנו רוצים קשר להלכה וקשר לדת היהודית ולא רוצים להתנתק מהדבר הזה בגלל איך שהרבנות מעצבת את הדברים, והיינו צריכים לעשות דרך ארוכה כדי למצוא את המקום בתוך ההלכה. ובעצם בתוך המעשה שלנו מה שרצינו להגיד זה שאנחנו רוצים את הקשר הזה, או רוצים להיות חלק מהדבר הזה, מההלכה, ומבינים שיש איזשהו שינוי איטי שמתרחש, ורוצים שהוא יתרחש, ובשביל שהוא יקרה צריך שזה יהיה מבפנים."

כפי שעולה מדבריו של עוז ומרואיינים נוספים, הבחירה בטקס אורתודוקסי בשילוב הבחירה שלא להינשא דרך הרבנות, האיצה רבים מהזוגות להעמיק בהלכות הטקס, תכניו ומשמעותיותו. העמקה זו אפשרה להם לקיים טקס אורתודוקסי בהתאם להשקפת עולמם ובכפוף לכללי ההלכה, כפי שאלו מפורשים על ידי רבנים אורתודוקסיים שונים, אך בניגוד לעיתים לפרשנותה המחמירה של הרבנות הראשית.

כרמל: "בהרבה שיחות שלנו נגיד עלה מה עשו יהודים בגולה? וזה שהתחתנו לפני שהיה רבנות, והבנו שהרבנות זו לא האופציה היחידה. ושיש עוד דרכים לשמור על המסורת."
כך למשל, איסורים רבים הנהוגים ברבנות הראשית, ובייחוד באשר למקומן של נשים במהלך הטקס, אינם מנוגדים להלכה היהודית על פי מפרשים ופוסקים רבים.

אביגיל: "אישה חיתנה אותנו. רב. כאילו רבה, אבל היא מגדירה את עצמה כרב. והיא הוסמכה ביהדות האורתודוקסית. נשים עלו לקרוא שבע ברכות, שנינו שברנו ביחד ואמרו יחד שהחיינו, ואמרנו ביחד אם אשכחך, והיו לנו גם עדים וגם עדות... וחתמנו על הכתובה יחד, וגם העדות שלנו חתמו ולא רק העדים. האמהות שלנו ישבו בשולחן הזה, לא רק האבות. זאת אומרת נשים היו מבחינתנו מאוד מעורבות בטקס, מאוד פעילות. אני הייתי מאוד פעילה. אצלו זה ברור מאליו שהוא מאוד פעיל. היה לנו חשוב לומר לאנשים 'הנה, גם זה טקס הלכתי והטקס ההלכתי לא חייב להיראות רק כמו שמראים לנו ברבנות הראשית. ואיך שמקובלי'."

כמה זוגות הדגישו כי דווקא הבחירה בנישואין מחוץ לרבנות, ובכל זאת הבחירה האקטיבית בטקס הלכתי, הובילה אותם לתהליך של העמקה בהלכות הטקס האורתודוקסי, מבנהו ותכניו. הלימוד והעיסוק בטקס האורתודוקסי והלכותיו, אף חיזקו והידקו את החיבור למסורת והזהות היהודית.

שאלה: אז למה בעצם לא טקס חילוני?

שני: "לא יודעת. זה לא קשור לעולם שלי. שלנו. כאילו מרגיש לי שדווקא בטקסי חיים כאלה משמעותיים אז יש המון עומק ורעיונות יפים. והלכנו גם לפני החתונה לרב שאנחנו ממש אוהבים, ולמדנו על המשמעות של הטקס. ויש כזה מלא דברים. כאילו לא יודעת, לי מרגיש מאוד חזק העניין המסורתי שכזה ככה כל הדורות הקדומים במשפחה שלי התחתנו ויש לזה משמעות. האמת שלא חשבתי שזה יהיה לי משמעותי, אבל היינו במלא חתונות של חברים חילונים שהטקס היה חילוני ומאוד אלטרנטיבי וזה הרגיש לי לא קשור לי לעולם. כאילו זה

היה מאוד יפה בשבילם וזה התאים להם. אבל זה הרגיש לי מן אנטי. כאילו יש משהו ואני הלא. במקום שתחשוב מה הדרך שלך ולא תעשה דברים רק בגלל שהם הלא. "

נעמה: "[...] אני מבחינתי, נראה לי שאם היה לי בן זוג שאומר בואי נעשה רפורמי או אלטרנטיבי לחלוטין, אני לא חושבת שהיה אכפת לי. מצד שני אני כן מזהה את עצמי כיהודייה, כזהות תרבותית חברתית, אני כן רואה את עצמי חלק מעם, אם אני הולכת בחשיבה רוחנית רחבה. ברגע שהבנתי שאני יכולה לקיים את הטקס היהודי, שגם בעצם משייך אותי לסיפור הגדול של טקס יהודי, אבל גם יש לי את אפשרות להכניס את האלמנטים כדי להפוך את זה לאישי, אז מבחינתי זה סבבה. זה מה שהיה חשוב לי. שיש פה טקס, שיש כללי טקס. ידעתי שזה כן יהיה חשוב למשפחה שלי, לאמא שלי. זה לא היה השיקול המכריע, אבל זה שיקול תומך. זה נחמד לדעת שאתה עושה משהו שגם עושה להם טוב. באמת מבחינתי, כשהעמקתי יותר בטקס, וגם השבע ברכות הן יפות, למה לפספס אותן. או החופה היהודית שמחזיקים אותה, הבנתי שיש כל מיני אלמנטים שמאוד מתיישבים עם משהו שאני חושבת עליו. שארבעה חברים יחזיקו את החופה, ששבעה חברים יברכו בשבע ברכות. שיהיו לנו עדים ועדות. פשוט הפכנו את כל הטקס לאירוע חברתי, לקחנו את כל התפקידים של הטקס היהודי והפכנו אותו לשלנו, לא של איזה גורם שאני לא מכירה ואני לא יודעת מהו. אז גם ברמה של זיקה, וגם כי זה טקס יפה במהות שלו, וגם אפשרנו לעצמנו במסגרת הטקס היהודי לשלב את האלמנטים שכן היו חשובים לי כדי להפוך את זה לטקס אישי. "

כמו כן, וכפי שעולה גם מדבריה של נעמה, מספר זוגות ציינו כי הבחירה בטקס אורתודוקסי נבעה ממניעים של בחירה במוכר, ריצוי של בני משפחתם, ובין היתר מסיבות של 'מראית עין'. מספר זוגות ציינו כי הבחירה בטקס אורתודוקסי נעשתה "בשביל ההורים". חלקם אף טענו כי מי שחיתן אותם שמר על "נראות דתית" מאותן הסיבות.

שאלה: בעצם ההחלטה לעשות טקס אורתודוקסי הייתה לגמרי ריצוי של ההורים ?

קרן: "כן. התחתנו בשבילם, אז כאילו זה מה שהם רצו. זה כל הסיפור. "

נטע: "אני הרגשתי שזה היה בעיקר בשביל ההורים שלי. גם ככה הם קצת התפלצו מהחתונה. "

מתן: "הם התפלצו יותר מהקונספט של החתונה, כשהם ראו אותה בסופו של דבר הם די נרגעו, לא?"

נטע: "מה שקרה זה שבוע אחרי שאנחנו התחתנו, התחתנו ילדים של חברים שלהם, שהם דתיים חמודים כאלה, אבל פתאום הם גילו שמה שאנחנו עשינו זה היה כלום, כי פתאום כל הדתיים החמודים הצעירים עושים כל מיני דברים מהפכניים. אז נראה לי זה מה שגרם להם להרגיש הרבה יותר טוב עם החתונה שלנו."

מתן: "היה משהו עם השבע ברכות שעשינו לא בדיוק לפי ה...?"

נטע: "העלנו הרי זוגות לברך את הברכות. והם אמרו.. אחד אמר קטע ואחד אמר את הברכה או משהו כזה. העלנו זוג של בחור הולל ובחורה ערביה."

שאלה: כלומר מבחינתך זה היה יותר עניין של לרצות את ההורים?

נטע: "כן, כן, שהם ירגישו נעים. הרב אמר לנו במפגש לפני זה שהוא מגדל זקן בשביל ההורים של הדת"שים..."

שביעות רצון

שביעות רצונם של אזרחים מתייחסת ליחס ההערכה שלהם כלפי אובייקט או חוויה מסוימת במרחב הציבורי, כגון תהליכים פוליטיים, בירוקרטיה, מוסדות פוליטיים, שירותים ציבוריים והיבטים אחרים של תפקוד ממשלתי. שביעות רצונם מהשירותים הציבוריים משקפת את תפיסתם את איכות החיים שלהם, וקשורה באמון שהם נותנים בממשלה (גופן, 2014). חוסר יעילות במתן שירותים ממשלתיים – "כשל ממשלתי" – הוא אחת הסיבות העיקריות לחוסר שביעות רצונם של אזרחים מהממשלה (Ben-Porat & Mizrahi, 2005).

היות שכלל המרואיינים, למעט אחת שנישאה בעבר והתגרשה, מעולם לא צרכו את שירותי הרבנות הראשית בתחום הנישואין, קשה להתייחס למידת שביעות רצונם משירותיה באופן ישיר. יחס ההערכה שלהם לרבנות הראשית מבוסס על ערכים ותפיסות עולם שונות, דימויים ודעות קדומות הניזונות בין היתר מחוויותיהם של בני משפחה וחברים או סיקורים תקשורתיים כאלה ואחרים. זאת ועוד, כפי שעולה מהראיונות, שביעות רצונם של הזוגות מהרבנות הראשית, באופן עקיף, קשורה קשר בל ינותק במידת שביעות רצונם ממדיניות הנישואין, ובכלל זה ממוסדות השלטון והממשלה. הביקורת המושמעת כלפי מונופול הרבנות על ענייני המעמד האישי כרוכה בביקורת כלפי מדיניות הנישואין ומוסדות השלטון, ובמידה מסוימת אף נשענת עליה. אם כן, בעוד שניתן

לדבר על שביעות רצון "אידיאולוגית", עקיפה, ממוסד הרבנות הראשית, ניתן לדבר על שביעות רצון ישירה, במובניה המקובלים, ממדיניות הנישואין ומונופול הרבנות הראשית עליהם.

ערעור על מונופול הרבנות על נישואי יהודים בישראל

הביקורות השונות כנגד סמכותה המונופולית של הרבנות הראשית על ענייני המעמד האישי בכלל ועל הנישואין בפרט, מופנות לא רק כלפי בעלת המונופול – הרבנות הראשית, כי אם גם, ובמידה מסוימת בעיקר, כלפי נותנת החסות – המדינה. מניעת הזכות לנישואין מאזרחים הינה הפרה בוטה של זכות המעוגנת כזכות אנושית בסיסית בדמוקרטיה מערבית (בן-פורת, 2016), היא עומדת בניגוד לעיקרון החופש מדת ומעלה קשיים ושאלות הנוגעות לחופש הדת בקרב מי שמזוהים עם זרמים יהודים לא אורתודוקסים (וסטרייך & שיפמן, 2012).

ואכן, כלל הזוגות המרואיינים הביעו את מורת רוחם ממדיניות הנישואין בכלל, וממונופול הרבנות על נישואי יהודים בפרט. הם ביטאו את היעדר שביעות רצונם באמצעות ביקורות שונות ומגוונות, בהן היעדר אפשרות הבחירה בין מסלולי נישואין שונים, היעדר מענה הולם עבור זוגות שאינם יכולים להינשא כלל במדינה, תחושת הכפייה הדתית וההתערבות בחיי הפרט האישיים, ועוד.

בין המרואיינים היו מי שהביעו ביקורת על עצם התערבות המדינה בחיי הפרט ובחוויה הנישואין שבין בני הזוג, טענה המשקפת תפיסה ליברלית המתנגדת להתערבות המדינה בחיי הפרט, ובפרט בענייני המעמד האישי. התערבות המדינה בעניינים אלו נתפסת בעיניהם כפולשנית ואנטי ליברלית.

אביתר: "...ליברליזם קלאסי. ג'ון לוק. אם בברית המועצות או במדינת ישראל המדינה מעורבת בכל דבר ודבר - עם מי תחיה, איך תחיה, מה תמכור, מה תקנה, בכמה תקנה, מה מותר לך למכור, מה אסור לך לקנות, מה מותר מה אסור לך להגיד, איזה תנאים אתה חייב לעשות... קיצר מתערבת בכל תחום ותחום, אז אני לא רוצה. גם בהקשר הזה, אני לא רוצה את זה בהקשר של הרבנות. אני לא רוצה שהמדינה תהיה מעורבת בנישואים שלי.

[...] אני נגד כל מעורבות של המדינה במבנה המשפחה. המדינה מעורבת במבנה המשפחה בהרבה דרכים, לא רק בטקס ובחוויה, היא גם מתמרצת ילודה, היא מעודדת חתונה באמצעות הטבות מס מסוימות, או אולי אחרי זה להתגרש. בקיצור שהמדינה לא תהיה מעורבת בשום תירוץ כלכלי שהוא במוסד המשפחה."

כפי שניתן להבין מדבריו, אביתר מתנגד להתערבות המדינה בחיי הפרט בכלל ובמבנה המשפחה בפרט, התערבות המתבטאת בין היתר בתמריצים כלכליים. ביקורתו על מונופול הרבנות על נישואין

מופנית בעיקר כלפי המדינה, נותנת החסות, ולא ישירות כלפי מוסד הרבנות. נישואין ברבנות נתפסים בעיניו כמתן לגיטימציה להתערבות יתר של המדינה בחייו האישיים של הפרט, תוך הפיכתה לצד בחוזה הנישואין, בניגוד לרצונו. התערבות המדינה, כפי שעולה מדבריו, אינה מתמצת רק בעיצובו והכתבתו של חוזה כינון הנישואין, אלא גם במשמעויות והשלכות התרתו במידה ויבחרו בכך בעתיד.

אביתר: "יש ביני לבין שחר חוזה. שזה חוזה בין שני אנשים מבוגרים ואם נרצה להפסיק את החוזה, או שמישהו יפר את החוזה, אז זה יהיה בהתאם לחוזה שאנחנו בחרנו ולא כפו אותו עלינו. אם זה דרך הרבנות אז אין לנו בחירה, אין לנו... אנחנו לא צד למעשה. יש עוד שלישי בחוזה הזה שאנחנו צריכים להתחשב בו, ובזה אני לא מעוניין. אני לא רוצה שהמדינה תהיה צד בחוזה."

דבריו אלו משקפים את חשיבות הבחירה האישית, תפיסה ליברלית נוספת שהועלתה פעם אחר פעם ובהקשרים שונים על ידי המרואיינים כבעלת חשיבות מרכזית. דברי הביקורת כלפי היעדר אפשרות הבחירה משקפים חוסר שביעות רצון ממדיניות הנישואין הקיימת, הכופה טקס דתי אורתודוקסי במסגרת הממסד הרבני. בהקשר זה מעניין לציין כי מתוך רצונם לצמצם את כוחה של הרבנות והתערבותה של המדינה במצב של התרת החוזה הזוגי ביניהם, בחרו אביתר ושחר בהסדרת מעמדם כידועים בציבור ולא על ידי נישואין בחו"ל ורישום כנשואים במרשם האוכלוסין. עם זאת, ואף שהתרת הקשר הזוגי בין ידועים בציבור אינה כרוכה בהליך ממוסד, ראוי להזכיר כי קיימות פסיקות של בתי דין רבניים בעניין הצורך בגט גם בקרב זוגות שחיו כידועים בציבור, לפיהן כאשר יש ספק יש לנהוג בחומרא ולדרוש גט לצורך התרת הקשר ביניהם (לוטן, 2007).

שני: "[...] מבחינתי מה שחשוב שתהיה בחירה. זה מה שמפריע לי שאין במדינה. שאין בחירה. וזה גרם כשביכול להצטרף לאיזשהו מאבק קטן."

הדגשת חשיבות הבחירה עמדה במקרים רבים בבסיס הביקורת כנגד מונופול הרבנות על ענייני המעמד האישי בכלל והנישואין בפרט, והיותה מניע מרכזי לבחירה בנישואין מחוץ לרבנות.

רעות: "אני חושבת שזה חוזר למה שעופר אמר בהתחלה, המקום הזה של הזהות ולא איזשהו גוף שבא ומחליט 'אני הדת, תקשיבי לי ותעשי א' ב' ג' כדי להיות מאושרת על ידנו', כי זה משהו שמאוד שהרחיק אותי מהרבנות וטקס דתי בחתונה שלי. לא הבנתי למה בתוך החיים הפרטיים שלי, שאין להם שום קשר לדת מתוך הבחירה שלי או ההיכרות המצומצמת שלי, למה אני צריכה להכניס את זה ליום הכי מאושר בחיי עד כה. היה משהו בבחירה הזו,

בהליכת דרך הזו עם 'חופות', שאפשר לי את החיבור הזה, הבנתי למה, אני בחרתי בזה. זה היה אקט אקטיבי שלי."

רעות טוענת שאין לה קשר לדת, מתוך בחירה, ומשתמע מדבריה שתחושת הכפייה הדתית הייתה זו שהרחיקה אותה מנישואין ברבנות ומהטקס הדתי. עם זאת, הבחירה בטקס דתי פרטי, כאקט אקטיבי של בחירה ולא כברירת מחדל שנכפתה עליה, היא זו שאפשרה לה לבחור ולקיים מרצונה החופשי טקס דתי אורתודוקסי, מתוך קירבה, חיבור והבנה. בנוסף, מדבריה של רעות משתמעת ביקורת על מה שנתפס בעיניה כהשתלטותה של הרבנות על היהדות וסמכותה הבלעדית, לכאורה, להכתיב מהי הדת, מה נכון ומה נדרש, כדי לקבל את אישורה. ביקורת זו, המשקפת היעדר שביעות רצון ממה שתואר כמונופול הרבנות על היהדות בכלל ופרשנות דין התורה בפרט, הועלתה גם ממרואיינים נוספים.

עופר: "אני יכול לציין עוד משמעות שלי הייתה מאוד חשובה, זה מבחינה אידיאולוגית או פוליטית. כל הגוף הזה של הרבנות אני מאוד לא מתחבר אליו, ולהרבה דברים שקורים במדינה שהם בחסות המדינה ושליטת המדינה. אני לא מאמין בזה, ואני חושב שזה צריך להיות אחרת. המדינה לא צריכה שיהיה לה מונופול על הדת. והמדינה בכלל לא צריכה שיהיה לה מונופול בכלל על כל מיני דברים במדינה. נקרא לזה, או שהאזרחים יכולים לעשות את זה או שהשוק החופשי יעשה את זה. שיקראו לזה איך שרוצים. יהודים התחתנו אלפיים שנה בלי קשר למדינה."

הרבנות הראשית, בחסות המדינה, לדבריו של עופר, השתלטה על היהדות וביטלה את חופש הבחירה של זוגות לערוך את נישואיהם בהתאם להשקפת עולמם ורצונם. העובדה שבטרם הקמת המדינה נערכו בתפוצות נישואי יהודים במשך אלפי שנים, מוכיחה בעיניו כי אין מקום להתערבות המדינה בתחום זה. בנוסף, כפי שגרסו יתר המרואיינים, הקמתה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית מחייבת מעצם טיבה מתן מענה הולם לנישואין עבור כלל אזרחיה. טענתו זו, בדומה לטענותיהם של קודמיו, שוזרת בין ערכים ליברליים הדוחים את מעורבותה של המדינה, והדרישה לכינונו של חופש בחירה מלא ושוויוני בנישואין לכלל אזרחי המדינה.

ביקורת על היעדר חלופה לנישואין לפסולי ומנועי חיתון

אחד הנושאים המרכזיים שזכה להתייחסות וביקורת מצד כלל המרואיינים הינו היעדר חלופה לנישואין עבור פסולי ומנועי חיתון על פי הדת, בהתאם לפרשנותה של הרבנות את דין התורה.

אביגיל: "מי שרוצה שיתחתן בצורה דתית. אני יודעת שהיום אחת הבעיות בזה של חוק בתי דין רבניים זה שנגיד יהודי שהיהדות שלו לא מוכרת לא יכול להתחתן בארץ גם אם הוא רוצה להתחתן עם יהודייה. עולה רוסיה או משהו כזה, שהחליטו שהוא לא יהודי, אז זהו – אין לך איך להתחתן בישראל אתה מסורב חתונה. אני חושבת שהאופציות צריכות להיות קיימות, של נישואין אזרחיים לצד נישואין דתיים. הדבר הזה צריך להתרחש מבחינתי. זה איך שאני רואה את זה. זה זכות להתחתן בדרך שבה אתה רוצה. זה יכול להיות עם דת וזה יכול להיות חופש מדת. זה לא צריך להיות בעיני, זה לא נכון בעיני ההכרח הזה להתחתן רק עם בן הדת שלך ורק... זה נוגד בעיני את הדמוקרטיה..."

הביקורת כלפי היעדר מענה עבור זוגות שאינם יכולים להינשא במדינה, מסיבות שונות, מופנית מטבע הדברים בעיקר כלפי המדינה, המחויבת כמדינה דמוקרטית לכלל אזרחיה, בין שנישואיהם עומדים בכללי ההלכה ובין שלא. מדבריהם של המרואיינים עולה גם הטענה כי היעדר חלופה לנישואין עבור אותם הזוגות מהווה לא רק פגיעה חמורה בזכויותיהם האזרחיות הבסיסיות ביותר, אלא גם הפיכתם דה פקטו לאזרחים נחותים.

חגית: "אני חושבת שזה לא פייר שיש גוף שמחליט שאני אזרחית סוג א' ובן אדם אחר אזרח סוג ז'. זה משהו שקשה לי להשלים איתו, שהם יכולים למות בצבא אבל הם לא יכולים להתחתן פה."

חגית מבקרת את מה שנתפס בעיניה כשלילת זכויות בסיסיות מאזרחי המדינה ויצירת היררכיה ביניהם. בחסות המדינה מוענקת לרבנות הסמכות המונופולית למנוע זכויות אלמנטריות מאזרחים מסוימים, על אף עמידתם בחובותיהם האזרחיות, לעיתים אף מעל ומעבר. דבריה אלו משקפים חוסר שביעות רצון לא רק מהממסד הרבני השולל את זכויותיהם של אזרחים שונים, אלא ממדיניות הממשלה המאפשרת ומייצרת הלכה למעשה מצב דברים זה. כפי שנטען להלן, הרבנות עשויה להצדיק את הפגיעה בזכות לנישואין מאזרחים מסוימים, בחסות ההלכה ובמעטה של דין התורה. לעומתה, למדינה לא קיימת כל הצדקה ראויה לשלילת זכויות בסיסיות אלו מאזרחים, והיא זו המחויבת והאחראית ליצירת חלופות הולמות לכלל אזרחיה.

רעיה: "פשוט צריך לאפשר יותר אופציות. בעיני לגיטימי שתישאר רבנות, רק שהיא לא תהיה האופציה היחידה. שיאפשרו בחירה ופתרונות שונים לאנשים שונים, כי להומואים אין פתרון לחסרי דת אין פתרון... למי שרוצה חתונה חילונית או הלכתית קונסרבטיבית או רפורמית... לא משנה... זה מעצבן. [...] אבל בעיקר חשוב, אם חוזרים לנושא של החתונות, שיהיו

אלטרנטיבות לכולם, שכל בן אדם שרוצה להתחתן במדינה הזו יוכל, כולל חסרי דת כולל אנשים שהם עם דתות מעורבות, זוגות חד מיניים. כמו שאפק אמר – מודל שאנשים שונים יכולים לקבל הסמכה לחתונה, והרישום הוא אזרחי. זה נראה לי פתרון מובן מאליו כזה.”

הביקורת כלפי מדיניות הנישואין, המונעת נישואיהם של קבוצות שונות באוכלוסייה ולמעשה מובילה לאפלייתם של אזרחים ושליטת זכויותיהם, משותפת לכלל המרואיינים. עם זאת, ניכר כי רבים מהזוגות הדגישו את קשייה של קבוצה מסוימת שנבצר ממנה לממש את זכותה לנישואין לנוכח המדיניות כיום, אם זה בשל היכרות אישית עם מי שאינו יכול להינשא במדינה ונמנה על אחת הקבוצות, בשל קרבתם לנושא או לקבוצה מסוימת. כך או כך, בבסיסה של ביקורת זו עומדת הדרישה לשוויון בין כלל אזרחי המדינה. המרואיינים הביעו את מורת רוחם ממצבן של כל אחת מקבוצות אוכלוסייה שונות הנפגעות ממדיניות הנישואין הקיימת כיום:

תמיכה בנישואין רפורמים או קונסרבטיבים

בהתאם למדיניות הנישואין כיום, יהודים שאינם מזוהים עם הרבנות האורתודוקסית – בהם קונסרבטיביים ורפורמים, אינם יכולים לקיים טקסי נישואים בעלי מעמד פורמלי על פי אמונתם, ועל ידי רבניהם, שיוכרו על ידי מדינת ישראל (בן-פורת, 2016). בין המרואיינים היו שהדגישו כחלק מביקורתם על מדיניות הנישואין את מצבם של יהודים מזרמים שאינם אורתודוקסיים.

אלון: “זה שבארץ זה המקום היחיד שלא חוקי להתחתן בחתונה שהיא יהודית אבל לא אורתודוקסית זה פשוט הזוי מבחינתי. זה שבארה"ב אפשר בחתונה קונסרבטיבית וזוהי יהיה חוקי, ובארץ אי אפשר להתחתן בחתונה יהודית קונסרבטיבית, זה פשוט פשע. ממש פשע בעיני. וזה מפלה אנשים, מאמינים ודתיים, דתיים קונסרבטיביים, אבל דתיים לגמרי. יש לנו חבר מאוד קרוב שלנו שהוא עכשיו חזן בהונג קונג, בקהילה הרפורמית, והוא מראש לא יכול להתחתן בחתונה רפורמית בארץ... כי זה לא חוקי. כאילו הוא יכול, אבל זה לא יהיה חוקי בשום מקום, זה לא יהיה כתוב בשום מקום, כי המדינה לא מכירה בזה.”

אלון מדגיש את הפער ביחס לנישואים קונסרבטיביים ורפורמים בישראל לעומת מדינות אחרות בעולם, כביטוי לאבסורד ולחוסר ההיגיון שהוא רואה בכך בעובדה שדווקא במדינה היהודית היחידה בעולם, לא מוכרים נישואיהם של כלל הזרמים ביהדות. לטענתו מדובר לא רק בחוסר הגיון אלא בפשע של ממש.

תמיכה בנישואין חד מיניים

מרואיניים אחרים העלו את מצבם הבעייתי של זוגות חד מיניים, תוך שהדגישו את הפער בין מילוי חובותיהם האזרחיות לבין הפגיעה בזכויותיהם האזרחיות. כך למשל בחרה חגית להדגיש את שירותו הקרבי של חברה הטוב, שעל אף נכונותו להקריב את חייו למען הגנת המולדת, אין באפשרותו לממש את זכויותיו ולהינשא במדינה שעבורה נלחם. מצב זה בעיניה יוצר היררכיה אנטי-דמוקרטית ובלתי שוויונית בין אזרחי המדינה.

חגית: "[...] בהתחלה לא נחשפתי לכל כך הרבה האנשים שלא יכולים להתחתן פה. הדבר הראשון שהפריע לי זה העניין של נשואים גאים. כי זה משהו שיותר הכרתי. זה משהו שמאוד מעצבן אותי, מפריע לי שזה ככה, שיש את האפליה הזו. יש לי חבר טוב מהתואר שהוא גר עם בן זוג, והוא הומו, וזה מחרפן אותי שהבן אדם היה לוחם בצבא אבל כשהוא ירצה להתחתן הוא לא יוכל להתחתן פה, סתם כי ככה הוא נולד. הבן אדם לא בוחר את מי לאהוב. אז זה מעצבן. בגלל זה לא הסכמתי לממן גוף כזה. זה לא שהעלויות גבוהות, אבל זה העיקרון. אפילו אם זה היה שקל. זה נותן להם לגיטימציה להמשיך להתנהל בצורה שהם מתנהלים בה, ולהמשיך את האפליה, וזה משהו שלא יכולתי להיות חלק ממנו. [...] אני פשוט לא הסכמתי שזה יהיה ברבנות כי אין פה נישואים גאים ואני לא מוכנה שאני אתחתן דרך גוף שמחליט מי אזרח יותר נחשב במדינה ומי לא. אז זה משהו שאני לא יכולתי לדעת שאני ביום הכי שמח שלי מכניסה גוף כזה למקום הזה."

ביקורת על היעדר חלופה לחסרי דת, ובפרט עולי ברית המועצות לשעבר

כמו כן היו זוגות שהדגישו את מצבם הבעייתי של עולים, ובפרט עולי ברית המועצות, הנדרשים להוכיח את יהדותם בפני הרבנות הראשית כדי להינשא כדין. האזרחים הנמנים על קבוצה זו נתקלים לא אחת בקשיים רבים בהוכחת יהדותם על פי כללי הרבנות, וכתוצאה מכך מנועים פעמים רבות מלהינשא במדינה.

רעיה: "ההקשר קצת של בירור יהדות, גם בהקשר של אפק, שהוא בן של רב, לומד לרבנות, וטכנית הוא צריך לעבור בירור יהדות, שזה משפיל בעצם המילה של זה. 'בירור יהדות'. וגם אבא שלי – אמנם ההורים שלי התחתנו בארץ והאחים שלי, אז אני לא הייתי צריכה, אבל אבא שלי עולה ותיק מרוסיה, שברוסיה הוא צריך לעשות ברית מילה בגיל 20 וללמוד תורה ולברוח מהק.ג.ב, והוא ואשכרה צריך להגיע לארץ ולעשות בירור יהדות. זה גם עצבן אותי ברמה הזאת. אני זוכרת שזה אחד הדברים שחשבתי עליהם. סיבה לא פרקטית אבל עקרונית. זה שעולים מרוסיה נתקלים בקשיים, זה שלזוגות הומואים אין פתרון. גם לאפק

יש אח הומו וגם לי, זה משהו שהוא... זה מעצבן המונופול. אנחנו בכל מקרה היינו מתחתנים בחופה אורתודוקסית. יכול להיות שהרבנות היא כאילו לכאורה הפתרון בשבילנו, אבל זה מרגיז שיש מלא אנשים שאין להם פתרון."

רעיה מציינת למעשה ארבעה מכרים קרובים שנמנע מהם, או לפחות יתקשו, להינשא במדינה. שניים מהם, אחיה וגיסה, בשל העדפתם המינית. שניים מהם, אביה ובן זוגה הקונסרבטיבי, בשל הצורך בבירור יהדות, פרוצדורה הנתפסת בעיניה כמשפילה ובעייתית. באופן דומה, מזכירה כרמל את הקשיים של בני משפחה, עולים מברית המועצות, בהוכחת יהדותם. רעיה מדגישה את פעילותו הציונית של אביה כעומדת לעומת הפגיעה בזכויותיו האזרחיות, במקרה זה בצורת הדרישה להוכיח את יהדותו. בדומה לרעיה, גם כרמל מבטאת את מורת רוחה מהיעדר מענה עבור כלל אזרחי המדינה, ומדגישה את האפליה כלפי עולי ברית המועצות והערמת הקשיים איתם נאלצים להתמודד בבואם להינשא במסגרת הרבנות.

כרמל: "אני בשנים האחרונות באיזשהו תהליך של יותר התחברות לשורשים שלי מברית המועצות. גם נסענו לרוסיה לאזור של אמא שלי וגם כל מיני דברים של לחוג יותר חגים ודברים, וחלק מזה קראתי המון דברים על התמודדות של דור אחד וחצי. כאילו אצלי במשפחה אמא שלי יהודייה לפי ההלכה, היא התחתנה ברבנות עם אבא שלי כשהיא הגיעה לארץ. ידעתי שאני אוכל לעשות את זה. יותר ממקום של אפליה שיש כנגד העולים מברית המועצות. המון הערמת קשיים שיש, כלפי בסוף גם המשפחה שלי, גם אם לא ספציפית אלי. גם בכלליות המון דברים שאני יודעת שהרבנות עושה בין אם זה הדרת נשים, אפליה כלפי יוצאי אתיופיה, העמדות שלהם כלפי הומוסקסואלים וקהילת הלהט"ב בכלל. ואני אמרתי ללביא מההתחלה, כשהתחלנו לדבר ברצינות על חתונה, שאני לא רוצה לקחת בזה חלק. מבחינתי אין לי בעיה לעשות טקס יהודי ואין לי משהו נגד היהדות אבל אני לא רוצה שזה יהיה ברבנות".

כרמל, במידה רבה ממניעים אישיים ומשפחתיים, מוחה כנגד מה שנתפס בעיניה כאפלייתם של עולי ברית המועצות והערמת הקשיים עליהם, ובכלל זה הצורך בהוכחת יהדותם. טענותיה מופנות כנגד הרבנות וקושרות בין אפלייתם של קבוצה זו, לאפלייתן של קבוצות אחרות, בהן נשים, אתיופים ולהט"בים. כרמל מדגישה גם היא את חשיבות השוויון, משמיעה ביקורת והסתייגות מפעולותיה המפלות והפוגעניות של הרבנות כלפי קבוצות אוכלוסייה מסוימות, ומציינת שלנוכח אלה היא אינה מעוניינת לקחת חלק בפעילותה. עם זאת, ועל אף שדבריה מכוונים בעיקר כלפי הרבנות, עולה מהם ביקורת גם כלפי המדינה, נותנת החסות ומתוות המדיניות. המדינה היא זו

שמאפשרת דה פקטו את אפלייתם של עולי ברית המועצות לשעבר ואת הערמת הקשיים עליהם, בין היתר בעצם כך שהיא אינה מספקת אלטרנטיבה ראויה ושוויונית לנמנים על אותן הקבוצות שאינן עומדות בדרישותיה ההלכתיות של הרבנות, מחמירות ככל שיהיו.

תמיכה בנישואים מעורבים

על פי הדין הדתי נישואין בין יהודי למי שאינו יהודי לא רק נתפסים כמעשה פסול וקיצוני בחומרתו, אלא אף בטלים מעיקרם. האיסור על נישואי תערובת במדינת ישראל אף נתפס, בחוגים מסוימים, כמשרת אינטרס לאומי. עם זאת, ברי כי איסור זה נוגד עקרונות דמוקרטיים שונים, בהם החופש מדת וחופש הדת, ודי בכך שיצוין כי מדינת ישראל היא המדינה המערבית היחידה שבה חולש הדין הדתי, באופן בלעדי, על כושרם של נישואין אלו (מרין, תשע"ב). בין יתר הקבוצות שאינן יכולות להינשא במדינה, אוזכר במהלך הראיונות גם מצבם של זוגות מעורבים.

דניאל: "אני אגיד ככה - אין ספק שאני חושב שהסמכות שצריכה לחתן אנשים היא אזרחית. אפשר שטקס דתי יעמוד בדרישה לצורך נישואין. אבל בתוך הדבר הזה אני אגיד שכל הדרישות... בדרך כלל מחלקים את הדרישות להיות נשוי לשתי רמות - דרישת הכושר להינשא ודרישת הפרוצדורה להינשא. כל נושא הכושר להינשא... יהודי ומוסלמית נגיד, זה צריך בעיני למות. לא צריך לחסום אנשים מלהתחתן. אבל ברמת העיקרון גם כל מיני מגבלות דתיות על נישואין צריכות למות. פרוצדורה – אני מוכן שטקס אורתודוקסי, או טקס רפורמי או טקס אחר, בסוף הסמכות צריכה להיות סמכות של המדינה. מה ההסדרים הספציפיים זה נושא שצריך יותר חשיבה לגביו... "

ההבחנה שעושה דניאל בין דרישת הכושר להינשא לדרישת הפרוצדורה חשובה בכך שהיא מדגישה את אחריותה של המדינה לאספקת מענה עבור כלל הזוגות המבקשים להינשא. המדינה בעיניו היא הסמכות שעליה מוטל לאפשר נישואים לכלל אזרחיה, בין שהם עומדים במגבלות הדתיות המוכתבות על ידי הרבנות ובין שלא. העובדה כי המקור לאיסור נישואיהם של הנמנים על הקבוצות השונות הינו הלכתי, מחדדת את אחריותה של המדינה, ולא הרבנות, ליצירת אלטרנטיבה עבורם. המדינה היא זו האחראית לספק אלטרנטיבה עבור זוגות שאינם עומדים בדרישת הכושר להינשא, והיא האחראית להתאים את דרישת הפרוצדורה לצרכי הציבור ולספק מגוון אפשרויות לאזרחיה.

ביטויי התמיכה והסולידריות הרבים, לצד תחושות זעזוע וכעס על חוסר הצדק והעוול שנגרם לקבוצות האוכלוסייה הפגועות והמופלות ממדיניות הנישואין כיום, השתקפו לא אחת בביטויים

לעומתיים. כך הועצמה הפגיעה וחוסר ההכרה בנישואיהם של רפורמיים וקונסרבטיביים, כביטוי להיעדר פלורליזם דתי יהודי, דווקא אל מול היותה של ישראל המדינה היהודית היחידה בעולם. כך הועמד האיסור על נישואי זוגות חד מיניים אל מול עמידתם בחובות אזרחיות ושירות קרבי בצה"ל. כך הודגשה אפלייתם של חסרי דת ועולי ברית המועצות דווקא לנוכח כך שנאלצו להתביא את זהותם היהודית ולמרות פעילותם הציונית.

השימוש בביטויים לעומתיים אלו מצביע לא רק על מחויבותם של הזוגות לערכי השוויון והיעדר אפליה, ונכונותם לחולל שינוי למען מה שנתפס בעיניהם כטוב המשותף, כי אם גם על מורת רוחם מעמדתה ותפקודה של המדינה בעניין זה, ומשכך גם על קיומו של ממד פוליטי במניעים לבחירתם.

תמיכה בנישואין אזרחיים

לבסוף, כלל הזוגות הביעו תמיכה בהנהגתם של נישואים אזרחיים במדינה, ורבים מהם אף התייחסו לצורך בהפרדת דת ומדינה.

לירון: "אני כל הזמן חושבת שאם המצב בארץ היה אחר, והיו נישואים אזרחיים, והיו נישואים רפורמיים והיו נישואים מכל הסוגים, ואני הייתי יכולה לבחור לאיזה גוף לפנות, אז כנראה הייתי מתחתנת נישואים אורתודוקסיים. אבל כל עוד זאת האופציה היחידה, ולאנשים אחרים אין אפשרות להתחתן, ודברים נראים כמו שהם נראים, אז לא. [...] אני לא רואה סיטואציה שבה אני רשומה כנשואה, בחתונה, בארץ, בזמן שחברים שלי לא יכולים לעשות את זה. כי אין פה נישואים אזרחיים והם לא יכולים להתחתן לפי ההלכה. זה ממש פריבילגיה שאני לא... וזה עצוב לי שאנחנו לא נשואים במשרד הפנים... אבל אני לא חושבת שהייתי יכולה לחיות עם זה בשלום שאני כן כשחברים שלי לא יכולים."

דבריה של לירון, כמו של מרואיינים נוספים, מביעים סולידריות כלפי קבוצות ופרטים שונים באוכלוסייה שנבצר מהם להינשא במדינתם. כמו לירון ובן זוגה, היו שביקשו להביע הזדהות עם אותם אזרחים וטענו כי כל עוד ישנם אלו שאינם נהנים מהזכות לנישואין במדינתם, לא יוכלו הם, מצפונית ומוסרית, להנות מהפריבילגיה שבידם, ולהינשא במדינה. על כן בחרו בהסדרת מעמדם כידועים בציבור, ולא באמצעות נישואין בחו"ל המקנים מעמד שווה לזוגות נשואים דרך הרבנות. לירון עוד מציינת כי במידה וכלל אזרחי המדינה יכולים היו להינשא, בדרך זו או אחרת, ובהתאם להשקפת עולמם, לא רק שבחירתה הייתה אחרת – והיא הייתה בותרת שכן להיקשר בקשר הנישואין, אלא שסביר שהיא אף הייתה עושה זאת במסגרת אורתודוקסית.

אפק, יהודי קונסרבטיבי שעלה לישראל בשנים האחרונות, תומך בהפרדת דת ומדינה באופן מלא. כמי שגדל בארה"ב, לתוך מציאות של הפרדת דת ומדינה, הוא כלל אינו רואה סתירה בין הרצון לשמור ולטפח את היהדות ואת צביונה היהודי של מדינת ישראל, לבין מודל מדיני של הפרדה. בהתאמה, אפק מביע תמיכה בנישואין אזרחיים וקיומו של חופש בחירה מלא בנישואין, ואף מציין כי אינו רואה סיבה לקיומה של הרבנות הראשית כלל וכלל.

אפק: "תמיד יש את הטענה הזו שאם אין רבנות שאין ממסד שעוקב אחרי הדברים האלה אז הכל יהיה מבולגן ויהיו ממזרים והכל יצא משליטה. אני בתור מי שגדל בחו"ל, איפה שאין רישום מרכזי ואיכשהו הצלחנו להסתדר, אולי אפילו זה עדיף שלא יהיה רישום של ממזרים ופסולי חיתון... אז הטענה הזו ממש לא מדברת אלי. אני בגדול חושב שעדיף שתהיה הפרדה מלאה בתחום של דת ומדינה, לפחות בתחום הזה. אני מבין שישראל היא מדינה ייחודית, שזו מדינה יהודית, אז יש מקומות שהמורשת שלנו צריכה להיות ממשק בין זה לבין המדינה, החגים הלאומיים, הסמלים והדגל וכן הלאה, אבל כשזה מגיע להתנהלות דתית וחיים פרטיים של אנשים אני לא רואה סיבה שהמדינה צריכה להיות שם בכלל. אני אישית הייתי מעדיף את המודל שיש בכל מדינה מערבית אחרת, שאני מכיר, שכל אחד יכול להתחתן אצל האיש דת או האיש או אישה, סמכות שהוא בוחר. רעיה אמרה לפני כמה דקות שאין בעיה שתהיה רבנות אבל שיהיו גם אלטרנטיביות, יכול להיות שהייתי מעדיף את זה על המודל הקיים, אבל מבחינתי אני לא באמת רואה סיבה שצריך רבנות ראשית בכלל."

הצורך בהנהגתם של נישואין אזרחיים עלה כמעט באופן אוטומטי וברור מאליו על רקע הביקורות הנוקבות שנשמעו כלפי המונופול הרבני ואפלייתן של קבוצות אוכלוסייה שונות כחלק ממדיניות הנישואין הנהוגה כיום. כינונם של נישואין אזרחיים נתפס כיישום המתבקש והבסיסי ביותר להשקפת עולמם הליברלית של הזוגות, וכפתרון לכלל בעיותיה של המדיניות הקיימת ומצוקותיהם של פסולי ומנועי חיתון. תפיסה זו מבוססת על ההנחה שכחלק מהנהגתם של נישואין אזרחיים תבוטל כליל דרישת הכושר לנישואין ותוגמש עד מאוד דרישת הפרוצדורה לנישואין, כך שיתאפשר חופש בחירה מלא בנישואין גם עבור מי שאינם מעוניינים להינשא ברבנות. הערעור על המונופול הרבני על הנישואין והתמיכה בנישואין אזרחיים, לצד ההזדהות עם מי שמנועים מלהינשא וביטויי הסולידריות כלפי הקבוצות המופלות, משקפים את מחויבותם של הזוגות לערכים ליברליים של שוויון, היעדר אפליה, זכות הבחירה החופשית, חופש מהדת וחופש הדת, וכן את נכונותם לפעול לשינוי סדר היום הפוליטי תוך מציאת פתרון לבעיות החברתיות שאותן הם מזהים כפגיעה במה

שנתפס בעיניהם כחיים טובים. כל אלה גם יחד הם ביטוי מובהק למניעים והתפיסות הפוליטיות העומדות בבסיס בחירתם והמשמעויות שמקנים לה הזוגות.

אמון

אמון האזרחים במנהיגים ובמוסדות השלטון הוא מעמודי התווך של המשטרים הדמוקרטיים (הרמן, ענבי, הלר, & עומר, 2018). אמון ציבורי, המכונה במחקר אמון מוסדי, הוא מידת האמון של האזרחים במוסדות, בעיקר במוסדות המדינה, ומשמעותו שהמוסד ראוי להערכה, שניתן לבטוח בו, שהוא מסוגל לבצע את משימותיו וכי הוא מתנהל בצורה אתית, ערכית וראויה (נציבות שירות המדינה, 2021). אמון אזרחי ישראל בהנהגת המדינה נמצא במגמת ירידה בעשורים האחרונים (הרמן, ענבי, הלר, & עומר, 2018). על פי נתוני מדד הדת והמדינה של עמותת חדו"ש לשנת 2020 41% מהציבור הישראלי לא נותנים אמון באף אחד מהמוסדות – בית המשפט העליון, הממשלה, הכנסת והרבנות הראשית. זאת ועוד, מבין מוסדות אלו, רק 11% השיבו כי הם רוכשים את האמון הגבוה ביותר לרבנות הראשית, מבין החילונים רק 1%, ומבין החרדים 56% (רגב, 2020)¹⁹. בחירתם של הזוגות להינשא בטקס פרטי מחוץ לרבנות קשורה גם בחוסר אמון ברבנות הראשית. חוסר האמון בממסד הרבני לא רק הניא את הזוגות ממפגש עמו באופן אישי, כי אם גם עורר בקרבם רצון להוביל להחלשתו וביטול סמכויותיו המונופוליות בתחום.

ביקורת על התנהלות הרבנות ויושרה

רמות האמון הנמוכות של המרואיינים ברבנות הראשית באו לביטוי, בין היתר, בביקורות חוזרות ונשנות על התנהלות של הרבנות, יושרה וכוונותיה. כפי שמלמד מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2018, 66% מציבור היהודי בישראל מייחסים למוסד הרבנות שחיתות רבה. תפיסה זו, אף שכוללת בעיקר בקרב חילונים (87%), אינה נחלתם הבלעדית, ושותפים לה מרבית המסורתיים הלא-דתיים (70%), המסורתיים הדתיים (58%), מעל שליש מהדתיים (39%) וחלק לא מבוטל מהחרדים (16%). הנתונים מצביעים על קשר הדוק בין מידת האמון במוסד לבין ההערכה שהוא מושחת או לאו - ככל שמוסד נתפס כמושחת יותר, כך רמת האמון בו נמוכה יותר (הרמן, ענבי, הלר, & עומר, 2018). אכן, רוב המרואיינים ייחסו רמות שחיתות גבוהות לממסד הרבני והצביעו על כך לא רק כסיבה לחוסר האמון שהם רוכשים למוסד, כי אם גם כאחת הסיבות המרכזיות להימנעותם מנישואין באמצעותו.

¹⁹ יצוין כי הנבדקים נשאלו "באיזה מבין המוסדות הבאים יש לך את האמון הגבוה ביותר?" והיו צריכים לבחור בין בית המשפט העליון, הרבנות הראשית, הממשלה, הכנסת או אין אמון באף אחד מהם.

שני: "הייתה לנו רתיעה מאוד גדולה מלהתחתן דרך הרבנות, בעיקר ברמה של לתת כוח למוסד הזה, מבחינתי, כן? אני אומרת מה שאני מרגישה. מוסד שמבחינתי הוא מושחת, ולא באמת קשור באמת ליהדות, ולא הופך אותנו לחופשיים במדינה שלנו. מאוד לא מאפשר."

השחיתות שמייחסת שני למוסד הרבנות עולה עד כדי הטענה כי פעילותו פוגעת בערכי החופש הליברליים במדינה הדמוקרטית, וכי הוא אינו קשור באמת ליהדות. הערכת השחיתות נקשרת גם בטענה כי יותר משמדובר בגוף שפועל באמת ובתמים כדי לספק שירותי דת לאזרחי המדינה היהודים, מדובר בגוף פוליטי המונע משיקולים ומאינטרסים זרים.

ארז: "[...] זה גוף שהוא מושחת מהיסוד, זה דרך מאוד להשיג גיובים למקורבים פוליטיים, מאוד שוביניסטי, אנכרוניסטי, לא רצינו שום קשר לגוף הזה. [...] ברמת העיקרון אני בעד שיהיה גוף כזה, אני לא נגד, זה אחלה. רק שבפועל היום זה גוף לחלוקת גיובים ושמירה על כוח פוליטי, גוף שהוא גזען מאוד. וברגע שתפתחי את כל הנושא הזה לתחרות, והרבנות לא תהיה כזה מוקד כוח במדינה, אז אולי זה גם יחליף דיסקט ויעשה את מה שאני חושב שהוא הוקם בשבילו, את מה שאני מצפה שהוא יעשה – שהוא יתן שירותי דת לאזרחי המדינה."

לדבריו של ארז הבעייתיות ברבנות אינה נובעת מעצם קיומה, והוא אף מציין בפירוט כי הוא בעד המשך קיומה, בהנחה שתפעל בצורה תקינה וישרה כדי להעניק שירותי דת לאזרחי המדינה. ארז ושני מביעים שניהם, כל אחד בנפרד, חוסר הערכה למוסד הרבנות ולצורת התנהלותו, הנתפסת בעיניהם כבעייתית ומושחתת. הם טוענים כי הרבנות אינה ממלאת את תפקידה כראוי, לפחות לא כפי שהם תופסים אותו, ומייחסים לה אינטרסים זרים. היו גם מי שסברו כי בהתנהלות הבעייתית של הרבנות יש כדי לגרום לניווט של היהדות והשנאתה בקרב בציבור.

מתן: "נוסף על כך, מבחינתי, יש בי טינה עזה כלפי מוסד הרבנות. אני חושב שהם עומדים בחוד החנית של מגמה שמנוונת את היהדות בארץ ישראל ספציפית. הכרתי קהילות יהודיות בחו"ל, באנגליה ואני רואה מה קורה לקהילה היהודית כאן וזה מחריד. הם משניאים את היהדות. אני ראיתי דברים קטנים. הייתי בפלאפליה וראיתי נציג של הרבנות מדבר עם בעל הבית. במשך חצי שעה לא הייתה שם מילה אחת על כשרות, הכל היה על הסדרי כספים, איזה כסף עובר למי ואיך בדיוק ומה מעל השולחן ומה מתחת..."

מתן שותף להערכת השחיתות הגבוהה, לעמדה שהרבנות חוטאת לתפקידה, ולטענה בדבר קיומם של אינטרסים זרים, כלכליים ופסולים המניעים את פעילותה של הרבנות. הוא משתמש בדוגמא

לסיטואציה שנתקל בה כגיבוי לטענתו שהמניעים העומדים בבסיס התנהלותה בשטח אינם "נקיים" וערכיים ופוגמים במטרותיה היא. לעמדה זו שותפה, בין היתר, גם לירון.

לירון: "אם הייתה רבנות, מינוס כל הרעות החולות של הרבנות, אז כן, הייתי מתחנתת שם. לא הייתי צריכה ללכת להתחתן אצל רב אחר. אם זה היה גוף שמבצע את עבודתו נאמנה ולא גוף פוליטי שלדעתי פוגע... שמאפשר לאנשים להתחתן לפי אמונתם ולעשות סדר למי שרוצה לדעת איפה כשר, זה זכות שחשוב לקיים, לא צריך לזלזל בה. אם זה היה גוף שהייתי מרגישה שפועל מתוך אמונה ותום לב ומפיץ טוב ולא מפריע אז הייתי רוצה לחזק אותו ולא את ארגון חופות שנלחם בו. זה לא המצב."

דבריה של לירון מבטאים את חוסר האמון ביושרה של הרבנות ובכוונותיה, אך משתמע מהם שאין בכך כדי לפגוע בחיבורה לזהות היהודית והדת. היא אף טוענת כי לו הייתה הרבנות נקייה ממה שהיא תופסת כ"הרעות החולות" שלה, סביר שהיא אף הייתה בוחרת בנישואין ברבנות. מדבריה עולה כי לנוכח תפיסותיה השליליות כלפי הרבנות, היא מעוניינת בהחלשתה, ומכך מובן שהיא רואה בנישואיה מחוץ לרבנות מעשה התומך בכך.

הביקורת על התנהלותה הבעייתית של הרבנות, כגורם מרכזי לחוסר האמון בה, התבטאה גם בטענות באשר לחוסר הוגנות ויחס מפלה כלפי קבוצות אוכלוסייה שונות.

אלעד: "קודם כל יש את המאקרו שזה כל המוסד הרבני, תמיד מרגיש שאנשים שם מקבלים כסף, וכל הדברים האלה שפתאום עולים בכותרות... אני יודע שזה לא מאה אחוז קשור, אבל נגיד שבפס ייצור של היין בברקן לא מעסיקים אתיופים. ואנשים אומרים לי לא... זה לא זה... זה הבד"צ, זה לא קשור, אבל לא יודע, אני כאזרח הפשוט, הלא דוס, אני מבחינתי אני עושה מקשה אחת, כל הממסד והכספים ואיך שהוא מחזיק את המדינה, בעיני, בצורה לא סבירה. כאילו... למה צריך לשלם להם 1500 ₪ לפתיחת תיק?"

אלעד מתייחס לרבנות "כמקשה אחת", וכחלק מכך כורך בדבריו טענות בדבר ניצול לרעה של כוחה הפוליטי וסמכותה המונופולית, התנהלות כלכלית פסולה, אינטרסים זרים ויחס בעייתי והמפלה כלפי קבוצות אוכלוסייה שונות, למשל יחסה ליהדותם של האוכלוסייה האתיופית בישראל²⁰.

²⁰ להרחבה בדבר פרשת הרחוקת האתיופים מייצור היינות ביקב ברקן ראה להלן - <https://www.haaretz.co.il/news/education/1.6213591>

הביקורת על התנהלותה הבעייתית של הרבנות, חוסר ההוגנות והיחס המפלה לקבוצות שונות, לוותה לא אחת בסיפורים קשים וחוויות שליליות ממפגש עם הרבנות שהובאו מפיהם של המרואיינים. אלו היוו עבורם מעין "נורת אזהרה" וגורם הרחקה ממפגש עם הרבנות והנישואין באמצעותה, במידה רבה לנוכח החשש ממעורבותה במקרים של חליצה, עגינות וגירושין.

נעמה: "יש לי בעיה עם המוסד הזה, קודם כל. בעיקר סביב הגירושין. ראיתי את אמא שלי בתוך תהליך הגירושין שלה, וראיתי נשים אחרות סביבי בתוך תהליך גירושין והיה לי ברור שאני באה לדבר הזה מפוכחת ואני לא לוקחת בזה חלק. שרבנות זה לא מדבר אלי. [...] מבחינתי זה ארגון מושחת, בעיני זה ארגון מיזוגיני, ארגון שהוא לא שוויוני בשום צורה ביחסים בן גברים ונשים. אני כן תופסת את עצמי כפמיניסטית, ופשוט לא רציתי לקחת בזה חלק. וגם בעיניים מפוכחות, של גם אם יום אחד נחליט לסיים את הנישואין האלה, אני לא מעוניינת שיהיה צד שלישי שיקבע לי מה יהיה ואיך יהיה וכמה יהיה."

נעמה, כמו מרואיינים נוספים, ציינה את היחס המפלה וחוסר ההוגנות כלפי נשים כגורם משמעותי לסלידתה ממוסד הרבנות וחוסר האמון בו. זאת ועוד, חווייתה השלילית של אמא, הותירה בה חותם שחזק את רצונה להימנע ממפגש עם הרבנות. מדבריה עולה כי נישואין ברבנות מבלי לתת את הדעת על אפשרות הגירושין, היא החלטה בלתי מפוכחת שעשויה לפגוע בה. חוויות אישיות, חוויות של מכרים, חברים ובני משפחה, בעיקר במקרים של גירושין, עגינות וסרבנות גט, עלו כגורם מרתיע מנישואין ברבנות וכבסיס מרכזי לחוסר האמון בה גם בקרב מרואיינים נוספים.

רעיה: "[...] את יודעת כמה אנשים מתחתנים ואין להם שמץ של מושג לקראת מה הם הולכים ומה יקרה להם אם חס וחלילה הם יתגרשו? זה הגיוני, בשלב שאתה מתחתן אתה לא רוצה לחשוב על זה בכלל, אבל... יש לנו חברה טובה שהיא חרדית לשעבר, התחתנה בגיל 19 עם הבחור הראשון שהיא יצאה איתו, ותוך כמה שנים הם התגרשו, והוא ממש עשה לה סחטנות גט, לפי הספר, ממש. היא הייתה צריכה לוותר על הבית שההורים קנו לשניהם, בית של מיליון ומשהו שקל... היא הייתה צריכה לוותר על כולו כדי שהוא ייתן לה גט. זה פשוט הזיה. אני שומעת את הסיפורים האלה ואני כאילו בשוק, כשהיא סיפרה לי את זה אישית אני כזה וואי פעם ראשונה שאני שומעת את זה מכלי ראשון. אבל זה קורה המון."

רעיה מתארת מקרה של חברתה כדי לבסס את הטענה כי התנהלות הרבנות במצב של גירושין היא בעייתית ומפלה כלפי נשים. היא טוענת כי רבים מהזוגות הנישאים כלל אינם לוקחים בחשבון אופציה של גירושין, ואינם מודעים לסכנות והקשיים הכרוכים בגירושין באמצעות הרבנות.

נטע, שנישאה בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות עם מתן כנישואין שניים, לאחר נישואיה וגירושה ברבנות לגבר אחר, משתפת בחוויה האישית הקשה שעברה, חוויה שהותירה בה צלקות קשות והחלטה נחרצת שלא לעבור בשנית את שעברה. דבריה מבטאים לא רק חוסר אמון ברבנות, כי אם סלידה, רתיעה ואף טינה עזה כלפיה.

נטע: "בגירושין שלי הושפלתי ממש בבית הדין הרבני... ואני יודעת שעוד החוויה שלי היא לא יותר מדי מרשימה, אלא "בסך הכל" הרגשתי כמו אוויר שם, ו"בסך הכל" הסתכלו עלי במבט של 'נו תוותריי', ו"בסך הכל" התעלמו ממני ומהעורכת דין שלי והתייחסו רק למה שהוא ועורך הדין שלו אמרו, כי הם גברים. ו"בסך הכל"... אני עכשיו זוכרת את המבט הזה המגעיל הזה של רוב הזמן בכלל לא מסתכלים עלייך ואז כשמסתכלים יש להם את המבט המלגלג הזה, זה גרם לי להתפרצות, לצעוק ולצאת משם.. כשהכל כבר היה חתום כמעט. כאילו אני מאלה שהלך להם ממש מהר, הגירושין, הגט, ומזל, כי הגרוש שלי אומר שאם הוא היה יודע את מה שהוא היום הוא היה מסרב גט. הוא משכנע גברים אחרים לסרב גט. אני לא רוצה לעבור שם. לא תודה. זה לא מקום טוב."

היחס המפלה לנשים הנהוג בבתי הדין הרבניים, כך נטען, מצריך פעולה כוללת שאיננה מסתכמת רק בבחירה אישית בנישואין מחוץ לרבנות, כי אם נרמול חברתי של האפשרות להינשא מחוץ לרבנות, בין היתר מתוך חשש להשלכות של גירושין באמצעותה.

קרן: "[...] יש לי שתי חברות שהיו מסורבות גט במשך למעלה משנה כל אחת מהן, זוועת עולמים. ואני חושבת שכדי לשבור את זה לא צריך שהנשים האלה שנכנסות לקשר בעייתי לא יתחתנו ברבנות כי אז זו כאילו אמירה – 'איתך אני לא מתחתנת ברבנות', 'אני לא סומכת עליך', מי תיכנס ככה לנישואים?! אז צריך איזושהי נורמליות. לא 'אני לא נכנסת'. ובואי, ארז לא יסרב לי גט. זה לא הסיפור פה. אבל צריך לנרמל את זה. צריך שלאישה יהיה כוח שווה בנישואין ואנחנו לא ניתן לזה יד.

קרן: "[...] יש מלא סיפורים על מישהי שרוצה להתגרש והם פתאום אומרים לה להביא כסף, לוותר על חלק מהמזונות. שדוחפים לשלום בית, שאת צריכה עילה לגט, לא מספיק שאת רוצה להתגרש, כל מיני דברים כאלה הזויים שמי אתם?! מה אתם?! וכמובן שזה מגיע לתופעות קיצוניות יותר כמו אלימות במשפחה, כמו סרבנות גט שהיא אלימות לכל דבר בעיניי, טקסי חליצה. יש מלא דברים. אני חושבת שחברתית זה לא נכון, לציבור רחב, ובעיקר לחלשים יותר. דווקא האנשים שמגיעים לפינות האלה. כי אם את מתחתנת עם מישהו שזורם

איתך על להתגרש אז זה לא בעיה אבל אם מתחתנת עם מישהו שלא, לכי תחפשי. ואת הילכי תחפשי' הזה אני חושבת שצריך בשביל זה לנרמל כי אחרת אתה נהיה, זה נהיה בעייתי."

הצורך בנרמול האפשרות של נישואין מחוץ לרבנות, כפי שעולה מדבריה של קרן, איננו משקף חשש אישי שלה, כי אם סולידריות ודאגה לנשים אחרות, חלשות יותר, שעלולות להימצא בסיטואציה הקשה של סרבנות גט ואפליה בגירושין. היות שבעינייה לא ניתן לאפיין טרם הנישואין מי הן הנשים שעלולות להיקלע לסיטואציה של סרבנות גט, וכי לא סביר שבעת הנישואין תוכלנה נשים להביע את חששם מהאופן שבו יבחר בן זוג מסוים לסיים את הנישואין ביום מן הימים, קיים הצורך לייצר נורמה חברתית שתגן על כלל הנשים. רוצה לומר, מדבריה של קרן משתמע כי הבחירה בנישואין מחוץ לרבנות הינה במידה ניכרת בחירה המבוססת על תפיסה חברתית שמטרתה לפעול למען קבוצות מוחלשות בחברה ולמען מה שנתפס בעינייה כטוב המשותף.

אם כן, היעדר האמון ברבנות הראשית, כפי שזו שהתבטאה בביקורתם של הזוגות על התנהלותה של הרבנות, יושרה וכוונותיה, נכרכה בשתי טענות מרכזיות. האחת, שחיתות והיעדר ניקיון כפיים שמייחסים הזוגות לרבנות ואנשיה, והשנייה, בדבר חוסר הוגנות והיחס המפלה של הרבנות ובתי הדין שלה כלפי קבוצות שונות, ובפרט כלפי נשים. ביקורת זו נקשרה בטענות בדבר עיוותה וניווניה של היהדות תוך השנאתה בקרב הציבור וקיומם של אינטרסים זרים ופסולים, פוליטיים, כלכליים ואישיים העומדים בבסיס התנהלותה של הרבנות והיוו גורם משמעותי הן לרתיעתם וסלידתם של הזוגות מהרבנות והן לחוסר האמון בה.

ערעור על היותה של הרבנות מייצגת היהדות

חוסר האמון נקשר גם בערעור על מה שנתפס כמונופול הרבנות על היהדות ופרשנותה, בין היתר באמצעות הטענה כי היא אינה מייצגת את היהדות, כפי שטוענת להיות, ואף גורמת להרחקתם ורתיעתם של רבים בציבור הישראלי מהיהדות. הרבנות, כך נטען, מבקשת להכתיב מהי יהדות נכונה, לגיטימית וטובה, תוך שצורות יהדות שונות מתבטלות ונפסלות על ידה.

יוגב: "חלק מהעניין הזה של הרבנות זה שהם לוקחים בעלות על הדת. וכל מי שהולך איתם יותר יהודי ממך אוטומטי כי הולך איתם. זה גם משהו מציק בתוך כל הרעיון הזה שלהם."

שני: "נראה לי שבאמת בתוך כל השיח הזה אנחנו צריכים להבהיר שמה שאנחנו חושבים שהוא יהודי הוא לא יהודי מבחינת הרבה אנשים. [...] כאילו לי זה מרגיש מאוד לא פלורליזם, קומוניסטי, טוטליטרי, להגיד שעכשיו שבגלל שאני חיה בישראל אני צריכה להיות יהודייה ברמה הזו והזו, עם הסממנים האלה והאלה. [...] כאילו..... מה זה יהדות?"

זה לא דבר אחד? זה לא יכול להיות מרוכז על ידי 9% מהאוכלוסייה, כמה הם? יהדות גם צריכה להיות מקום של בחירה."

חשיבות הבחירה האישית עולה גם בהקשר זה של מה שנתפס כמונופול הרבנות על היהדות ופרשנותה. שני, בדומה למרואיינים אחרים, טוענת שהרבנות לוקחת בעלות על היהדות, על פרשנותה ועל אופן ביטוייה, בעוד שאין זה מקומה. היא מדגישה את הצורך לאפשר לקבוצות שונות בחברה לבטא את יהדותם בצורות שונות ומגוונות, מבלי לחוש יהודים "טובים פחות" או נחותים.

הרבנות הראשית תופסת עצמה לא רק כמייצגת היהדות אלא גם כמי שתפקידה לשמור על היהדות ועל עתידה, כפי שעולה ממכתבו של הרב הראשי לישראל ונשיא בית הדין הרבני הגדול דוד לאו לרבני ישראל: "אין זה סוד שאנו נמצאים בתקופה קשה. בכל מקום יש המנסים להרים יד בתורת משה, במסווה של ליברליות וכדו' מקעקעים את יסודות האומה הישראלית." (הרבנות הראשית לישראל, תש"ף)²¹. תפיסה עצמית זו של הרבנות מחדדת את הביקורת העולה כנגד מה שמתואר כניסיונה להשתלט על היהדות ולקחת עליה בעלות.

בהתייחסותה של שני לאותם 9% מהאוכלוסייה המבקש לרכז בידיו את היהדות, היא מתכוונת למגזר החרדי. מעניינת בהקשר זה הביקורת העולה ממרואיינים אחרים, הטוענים כי הרבנות אינה מייצגת אף קבוצה דתית, אף לא את החרדים. במהלך הריאיון השמיע מתן ביקורת כלפי הלכות ומצוות שונות, שאינן קשורות בענייני הנישואין, כביטוי למה שהוא תופס כניוונו של היהדות וההתייחסות לאדם כ"חסר בינה לחלוטין".

מתן: "היהדות הישראלית היא לא היהדות היחידה."

נטע: "זו אפילו לא יהדות ישראלית. הרבנות לא מייצגת אף אחד. לחרדים זה לא מעניין אותם. היא לא מעניינת אף אחד. הם לא הרבנים של אף אחד. אני לא חושבת שבכלל מבחינה חוקית אלוהית יש להם מנדט על רישום נישואין, את מי היא מייצגת?"

מתן: "מאחר שהיא לא מעניינת את האנשים הדתיים באמת, ההצדקה העצמית שלה לפעולתה היא להפגין שליטה על החילונים בכך שהיא תגרום להם סבל. ואז למצוא כל פעם עוד משהו קטן... לא מעכשיו אסור לכם פטל קפוא, קראתי עכשיו. דברים שלא היו מעולם

²¹ מתוך מכתבו של הראשון לציון הרב הראשי לישראל ונשיא הרבנות הראשית יצחק יוסף, המופיע בפתח לקובץ נוהל רישום הנישואין – לכבוד רבני ישראל, רושמי הנישואין.

ולא שיערום אבות אבותינו. ולא ראתה שפחה על היס, אבל נחוצים כדי לדרוך עוד קצת על הציבור שהתפקיד שלהם הוא לרמוס אותו ולהזכיר לו מי הבוס.”

נטע ומתן יוצאים נגד תפיסתה של הרבנות את עצמה כמייצגת היהדות, או “היהדות הישראלית” הלגיטימית. הם משמיעים טענות חריפות לפיהן הרבנות מצדיקה את קיומה באמצעות שליטה בחילונים, בעוד שבפועל היא אינה מייצגת שום קבוצה דתית בחברה הישראלית. טענות דומות משמיעה אביגיל ומערערת לא רק על תפקידה של הרבנות כמייצגת היהדות אלא גם על פרשנותה את דין התורה בכלל, וענייני הנישואין והגירושין בפרט.

אביגיל: “הגוף הזה לא מייצג אותי. הפרשנות ההלכתית שלו היא לא הפרשנות שלי, ואני לא מוכנה להיות נתונה לפרשנות שלו. לא רוצה מרות שלו עלי. ללכת להתחתן ברבנות זה לתת לו עלי סיני.”

אביגיל, המגדירה עצמה בדתייה ליברלית, מתארת את התהליך שעברו עד שהחליטו להינשא בנישואין הלכתיים מחוץ לרבנות. היא מסבירה כי אמנם לא היו מוכנים לקבל את פרשנותה של הרבנות לדין התורה, אך גם לא היו מוכנים לוותר לחלוטין על חופה כדת וכדין. מדבריה משתמע שבוויתור על חופה הלכתית יש מבחינתה כניעה למונופול הרבנות וקבלת המצב הפסול של סמכותה הבלעדית לפרשנות דין התורה. זאת בעוד שבחירתם משקפת לא רק התנגדות למונופול הרבנות על רישום הנישואין ופרישה אישית ממנו, כי אם גם התנגדות לפרשנותה את דין התורה ויצירתה של אלטרנטיבה אחרת.

אביגיל: “מרגע שהחלטנו להתחתן, אני התלבטתי בכלל בין נישואים בכלל כהלכה, היה לי ברור שזה לא יהיה ברבנות. זאת לא הייתה השאלה. השיקול הוא השיקול של משמעות הלכתית ביהדות, על אפשרויות של עגינות וסרבנות גט. זה היה השיח שבעיקר התנהל בניסיון להבין למה. הסיבה מחוץ לרבנות זה בעיקר, גם חוסר אמון במערכת הזו, ברבנות הראשית, גם הפרשנות ההלכתית שלהם היא לא הפרשנות ההלכתית שלי, שלנו במקרה הזה. אנחנו בחרנו בסוף ללכת על כן הלכתי מתוך מחשבה שאנחנו רוצים להיות חלק משינוי. לא רק שינוי של מחוץ לרבנות.”

תחושת הכניעה הכרוכה בקבלת פרשנותה של הרבנות את דין התורה, לצד התחושה שהרבנות אינה מייצגת את זהותם היהודית, עשויה לגרום להתרחקות מהיהדות ונטישתה. הבחירה בנישואין הלכתיים מחוץ לרבנות, לעומת זאת, מצטיירת כאלטרנטיבה המשקפת עמידה איתנה מול תחושות

אלו, וסירובם של הזוגות לפרוש, גם אם רק נפשית, מהדת היהודית הקרובה לליבם ומהווה מרכיב חשוב בזהותם האישית.

אלון: "מה שהכי גרוע ברבנות בעיני זה שהם מרחיקים אנשים. אם אני שאני בן אדם מאמין ושומר מצוות ואני מתרחק מזה אז על אחת כמה וכמה אנשים שהם לא דתיים זה מרחיק אותם מהיהדות. זה פשוט שומר את היהדות לקבוצה קטנה שלא אמורה לשלוט ביהדות. זה לא הגיוני. [...] אני חושב שהרבנות עושה הפוך ממה שהיא יכולה הייתה לעשות. אם כי יש רבנים שהם יותר מקלים. אבל עדיין המוסד הזה בתור רבנות... כאילו יעל אמרה באיזשהו שלב 'בוא נבחר את המלחמות בשכל', אני ממש הייתי נגד זה. אני ממש התנגדתי לתמוך בהם, להיות שייך להם. אני ממש נגד זה. למרות שאני חייב לומר שהמצב הכי הזוי, שמדינת ישראל נותנת לזה להיות, וזה שלא התחתנו דרכם וכן נרשם במשרד הפנים, נצטרך להתגרש דרכם למרות שלא התחתנו דרכם. זה בכלל הזוי. זה רק מדגיש עד כמה אני לא רוצה להיות קשור למוסד הזה."

אלון טוען שאם אפילו אותו, כאדם מאמין ושומר מצוות, מצליחה הרבנות בדרכיה ופעולותיה להרחיק מהיהדות, קל וחומר שתרחיק גם יהודים חילוניים. הוא מביע את התנגדותו למוסד הרבנות, למונופול שלו על הנישואין והשתלטותו על היהדות, ומייחס גם הוא הרבה מהאחריות למדינה, נותנת החסות ומי שמאפשרת את קיומו של מצב הדברים. בדבריו אלו מבטא אלון חוסר אמון הן בממסד הרבני והן במוסדות השלטון. כמו מרואיינים נוספים, מבטא אלון בדבריו את הניתוק התפיסתי בין הרבנות והיהדות, ומערער על היותה של הרבנות מייצגת היהדות, כפי שזו טוענת להיות. כל עוד נתפסת הרבנות כמייצגת את היהדות, סלידה ממנה מובילה להתרחקות מהיהדות בכלל. ההפרדה בין השתיים, היא זו שמאפשרת חיבור והתקרבות ליהדות, על אף הרתיעה וההסתייגות מהרבנות.

ההגמוניה שמשליטה היהדות האורתודוקסית, באמצעות הרבנות הראשית, תוך הכפפת כלל הציבור היהודי לנורמות דתיות מסוימות, נתפסת לא אחת כאנטי-ליברלית, אנטי-רב-תרבותית ואנטי-פלורליסטית (קרייני, 2006). כך נכרכת הביקורת כנגד מונופול הרבנות על ענייני המעמד האישי בביקורת על מה שנתפס בעיני המרואיינים כמונופול על הדת היהודית בכלל ועל פרשנות דין התורה. טענות אלו משקפות את תמיכתם של הזוגות בפלורליזם דתי, ולא רק בנישואין, וחשיבותן טמונה בכך שיש בהן כדי לשפוך אור על הפרדוקס הטבוע, לכאורה, בבסיסה של התופעה – בחירה בנישואין אורתודוקסיים המזוהים עם הממסדות, אך בה בעת ערעור על הממסד. בעוד שהזוגות מבקשים להתרחק ולהתנתק מהממסד הרבני, הם מבקשים דווקא להתקרב ולהנכיח את יהדותם

באמצעות הטקס האורתודוקסי. ההפרדה התפיסתית בין הרבנות והיהדות היא המיישבת את הסתירה הטמונה, לכאורה, בבסיסה של התופעה, בכך שיש בה כדי לאפשר לזוגות לחוש חיבור לטקס ולזהותם היהודית, ובה בעת לצאת נגד הרבנות וסמכויותיה המונופוליות.

ביקורת על תהליך רישום הנישואין ברבנות ודרישותיה

זוגות הנרשמים לנישואים במסגרת הרבנות מחויבים בעריכתו של טקס חופה אורתודוקסי על פי כלליה והנחיותיה השונות, ובהצגת אישורים שונים כגון אישור רווקות, "תעודת כשרות" ברת תוקף למועד החתונה, של הקייטרינג, האולם, גן האירועים, וכיוצ"ב, בו תיערך החתונה.", אישור טבילה של הכלה לרב החופה, ואישור על הדרכת כלה (תקנות והוראות לרישום נישואין, תשע"ג). זאת על אף שאישורים אלו, ברובם, אינם נדרשים מבחינה הלכתית כדי לקיים טקס חופה כדת משה וישראל. דרישותיה המחמירות והשמרניות הלכתית של הרבנות, לצד אלו שאין להן דבר וחצי דבר עם הלכות חופה וקידושין, מעוררות אנטגוניזם ונתפסות כבלתי לגיטימיות בקרב המרואיינים. לדידם דרישות אלו מקורן לא אלא בניצול ציני ונלוז של כוחה וסמכותה המונופולית של הרבנות, ויש בהן כדי להוות גורם משמעותי לחוסר האמון בממסד הרבני.

הביקורת נגד תהליך הרישום ברבנות והאישורים השונים הנדרשים כחלק ממנו הועלתם בעיקר כנגד הצורך באישור טבילת הכלה והדרכתה, וזאת ללא קשר לבחירתן של המרואיינות בפועל לטבול או לעבור הדרכה לבחירתן וכרצונן. דרישות אלו של הרבנות נתפסו בעיני המרואיינים, ובעיקר המרואיינות, ככפייה דתית לא לגיטימית, מנותקות במהותן מעצם הנישואין כדת וכדין ומהשקפת עולמן, וכהתערבות חודרנית ופולשנית של הרבנות לחיי הפרט.

רעות: "ברבנות בעצם מכריחים אותך לעשות את הדברים בלי להסביר לך לעומק או ההסבר היחיד שאת מקבלת זה בהדרכת כלה, ואת לא מבינה מאיפה זה נוחת עלייך בכלל."

שני: "זה מאוד כוחני, בעיני, ואגרסיבי. לא רציתי לעמוד בפני מישהי שתגיד לי איך לטבול או איך לשכב עם מי שאני חיה איתו כבר שלוש שנים. כאילו לא יודעת. לא קשור. זה ממש הצית בי תחושת מרד כזו צדקנית. אז התחברתי מאוד לחופות כי הם באותה בגישה."

בין הדברים נשמעו גם טענות בדבר שרירותיות ההנחיות ויכולתן של מועצות רבניות שונות לדרוש דרישות שונות ומשונות כרצונן. סתיו, אף שבחרה לעבור הדרכת כלה, מתוך רצונה האישי כאישה

דתייה ללמוד את ההלכות הרלוונטיות בנושא, הביעה את מורת רוחה על הקשר שקשרה הרבנות בין רישום הנישואין לבין הדרכת הכלות, שלא לצורך להבנתה.

סתיו: "וגם שמעתי מחברות שלי שהתחתנו ברבנות שכל רבנות עושה מה שהיא רוצה. שמעבר לעניין הזה עם ההדרכת כלות, שהרבנות בכפר סבא מכריחה לבוא להדרכת זוגות ודברים כאלה שהם לא עד הסוף.. גם כעורכת דין אני לא מבינה מאיפה יש להם את הסמכות לחייב זוגות לבוא ולשמוע הרצאות על זוגיות. היה ברור לי שאני לא רוצה את זה, אני לא רואה בזה טעם. כדתייה גם ידעתי שהטקס הדתי זה מה שמכונן את הנישואין, זה ממש לא חייב להיות ברבנות או לא ברבנות. יהודים כל השנים התחתנו לא ברבנות והם היו נשואים. כאילו ידעתי שאין לזה באמת חשיבות, ואת הפן הבירוקרטי הזה העדפתי לחסוך."

רעיה, אישה דתייה גם היא, טענה כי תחושת הכפייה שנגרמת מעצם דרישת הרבנות היא הבעייתית, ותיארה אותה כמקור לחרדה והתרחקות מהמהות והתוכן הדתי. טענותיה אלה מעלות אף הן את חשיבות הבחירה האישית. ההבדל, כך טוענת רעיה, בין טבילה בכפייה ומתן אישור על כך לרב רושם הנישואין, לבין טבילה מרצונה החופשי, הוא הבדל של שמיים וארץ. התערבות הרבנות בעניין אישי ופרטי כל כך, להבנתה, הוא בלתי נסבל ומייצג את מה שהיא תופסת כעוולות הרבנות.

רעיה: "כל הנושא של מקווה זה נושא שבעיניי... שני דברים... אחד ברמה האישית קשה לי איתו. וב', אני חושבת שהרבנות מקשה עוד כפול מאתיים על כלום. אם היו מכריחים אותי ללכת להדרכת כלה ואם היו מכריחים אותי להביא אישור מהמקווה, זה פי מיליון היה גורם לי חרדה מהעניין וחוסר רצון לעשות את זה. אין, זה לא יתואר כמה ההרגשה שלא מכריחים אותי ואני עושה את זה מרצוני החופשי, זה פשוט משנה. אז בחופות אין שום חובה או אישור של כלום. אני כן כאישה דתייה אמרתי שאלך להדרכת כלה. בסוף דחיתי את זה לשנייה האחרונה. חופות נתנו לי המלצה למישהי מהממת ממש, והלכנו אליה לשני מפגשים. המפגש הראשון הלכנו יחד, במפגש השני הלכתי לבד. והיא הייתה מקסימה וחמודה וגם באה איתי למקווה שהיא מכירה והיא גירשה את הבלניות והדריכה אותי וסידרה בשבילי את כל העניינים. גם ככה זה היה לי סיוט נורא. אז אני לא יכולה לדמיין איך זה כשמכריחים אותך ושולחים אותך להדרכת כלה לא מחוברת לעולם שלך, ואת חייבת להביא אישורים. זה פשוט נראה לי בלתי נסבל. זה נושא כל כך פרטי ואישי שזה הזוי שמתערבים בו בצורה כזו. ועוד את צריכה להביא לרב אישור. מגעיל אותי לחשוב על זה אפילו. [...] זה רק דוגמא לכמה עוול הרבנות עושה בצורת יהדות ובצורת כפייה, החוסר חיבור המטורף הזה לקהל יעד.

והאובססיות לשלוט בחיים הכל כך אישיים של כל בן אדם. זה ממש הדוגמא לכל הרע שברבנות. כלומר לאחת הרעות שברבנות."

כמו רעיה, גם זוגות נוספים ציינו כי התחושה שהדברים נעשים מרצונם החופשי הם שהובילו אותם כן לבחור בטבילה במקווה או בהדרכת הכלות, אם חפצו בכך, הגם שלא נדרשו לכך כדי לערוך את נישואיהם כדת משה וישראל. הטבילה כאקט של בחירה חופשית, בהתאם להשקפת עולמם הליברלית ומחויבותם לערכים של חירות, חופש ובחירה אישית, ובמנותק מכבלי ה"חובה" של הרבנות, אפשרה לכרמל ולביא לחוות את הטבילה כחוויה חיובית.

כרמל: "נגיד חברה שלי סיפרה לי שהיא שילמה לרב שלה כסף כדי שהוא יגיד שהיא טבלה במקווה והלכה להדרכת כלות, אז אמרתי וואלה אני לא רוצה לשקר לאף אחד. נגיד אצלנו שאלנו את הרב לגבי טבילה והוא אמר אם אתם רוצים תעשו את זה, זה ביניכם לבין אלוהים, אני לא אבקש מכם שום אישור. ובאמת הלכנו לטבול במעיין. אני ולביא לבד, בבוקר. זו באמת הייתה חוויה רוחנית וזוגית ממש כיפית ובאמת מטהרת, מאשר ללכת לאיזה מקווה עם בלנית, משהו הרבה יותר קר..."

מבין השורות עולה בדבריה של כרמל טענה חמורה בדבר שחיתות וקבלת כספים על ידי רבנים כדי שיאפשרו להימנע מקיום הפרוצדורות הנדרשות לרישום ברבנות. הטענה כי באמצעות שוחד ושחיתות ניתן להימנע מעמידה בדרישות אלו ואחרות, עשויה גם להעיד על חשיבותן ההלכתית לקיומם של נישואין כדת וכדין. כמו כרמל, גם לירון תיארה דרך שעמדה בפניה להימנע מטבילה במקווה בפועל, אך ציינה את הבעייתיות שראתה בכך שנדרש ממנה לשקר או "לגנוב" לשם כך.

לירון: "יש לנו איזה רב שמחתן דרך הרבנות במשפחה הרחוקה, שפעם היה חרדי, והוא עושה חתונות בכל המשפחה שלי תמיד, אז הבת של בת דודה של אבא נשלחה לדבר איתי וסיפרה לי 'הוא נתן לי אישור לטבול בכנרת, פשוט הלכתי ועשיתי מה שהוא הסביר לי והוא החשיב לי את זה, אז בטוח הוא יתן לך אישור לטבול בחצבאני'. הנחל ליד המושב שגדלתי בו. היו כל מיני דרכים לעקוף דברים לא נעימים, אבל למה אני צריכה להתעסק בזה? כאילו למה אני צריכה לגנוב כל מיני...."

זאת ועוד, במקרים רבים פרשנותה של הרבנות הראשית את כללי ההלכה של טקס הנישואין האורתודוקסי והנחיותיה לגבי אופן ניהולו הן שמרניות ומחמירות יותר באופן יחסי לפרשנויות חלופיות של רבנים אורתודוקסיים ליברליים יותר.

מאור: "[...] כשפתאום חברים התחילו להתחתן והתחלתי לשאול שאלות אז סתם במקרה הם אמרו גם מה התהליך של האישה בתוך כל הדבר הזה, וממה שאני הצלחתי להבין זה שכביכול יש איזו הטפה לאישה להיות אישה "טובה" והיא צריכה לעשות X Y Z, כי זה מה שהרבנות עושה. וזה לא יהדות מבחינתי. יהדות יכולה להתפרש בהמון צורות שונות, אבל מבחינתם הם לוקחים את זה בצורה מאוד שמרנית וקיצונית, לדעתי."

דבריו של מאור, כמו מרואיינים נוספים, מבטאים ביקורת כלפי מה שהוא תופס כשימוש לרעה של הרבנות בסמכותה וכוחה המונופולי, כדי לדרוש מהזוגות דרישות קיצוניות, מנותקות מעולמם ובלתי לגיטימיות. התחושה כי הרבנות כופה על כלל הזוגות פרשנויות שמרניות וקיצוניות שלה את היהדות, לצד תחושת הניתוק ממצייאות חייהם ותפיסות עולמם, מובילות לחוסר אמון ביושרה ובכוונותיה.

הצורך בהגנות אישיות והסכמי קדם נישואין

אחד הביטויים המרכזיים לחוסר אמונם של הזוגות ברבנות, הוא נכונותם לייצר לעצמם הגנות מפניה במצבים של חליצה, עגינות וגירושין. שכן לו היו רוכשים הזוגות אמון ברבנות, ביושרה, בפעולותיה ובערכיה, כן שייצגו ויבואו בכפיפה אחת עם השקפת עולמם במידה ויעמדו במצבים אלו, הרי שהצורך לעגן בהסכמים מוקדמים את רצונם והחלטותיהם, לתחם ולסייג את מקומה של הרבנות ותפקידה, היה מצטמצם עד נעלם כליל.

הסכמי קדם נישואין נועדו להגן על האישה במסגרת חיי הנישואין ולמנוע ממנה מצבים של עיגון או סרבנות חליצה וגט. עם זאת, חוגים שמרניים מתנגדים לחתימה על הסכמי קדם נישואין, ובתי הדין הרבניים, לפחות בהתבטאויותיהם הפומביות, שוללים אותם מכל וכל. בעוד שהמערכות הרשמיות בישראל העוסקות בסידור נישואין וגירושין אינן מעודדות חתימה על הסכמים אלו, אימצו רבני צוהר בשנים האחרונות הסכם המכונה "הסכם לכבוד הדדי", המשווך בתור "הסכם מאהבה", ונעשים ניסיונות להניע זוגות לחתום על הסכמים אלו (רדזינר, 2018). בנוסף, במהלך השנים חוברו על ידי רבנים וארגונים שונים נוסחים מגוונים להסכמי קדם נישואים, ונעשים מאמצים רבים להנחילם כנורמה חברתית בקרב הזוגות הנישאים. לצד הסכמים אלו, קיים מנגנון הלכתי של "קידושין על תנאי", המתנה את תוקף הנישואין בקיומם של תנאים מסוימים הנקבעים בשעת הקידושין. החתימה על "שטר התנאה" נעשית כחלק מהקידושין, ובמידה והתנאים אינם מתקיימים – הנישואים בטלים. רוב בתי הדין כיום בישראל אינם מכירים בתוקפו ההלכתי של התנאי בקידושין (מבוי סתום, 2019; בג"ץ 2102-18, 2018).

כלל הזוגות המרואיינים שנישאו דרך ארגון חופות חתמו על הסכמי קדם נישואין למניעת עגינות וסרבנות גט, כמתחייב על פי הארגון. כפי שנכתב באתר הארגון: "מי שיבקשו לערוך באמצעותנו חופה יידרשו לחתום על תצהיר חתן-כלה (שנועד למנוע מקרים של ביגמיה ולוודא כשירות להתחתן), על הסכם קדם-חתונה 'בצדק ובהגינות' (שנוסח ע"י 'מרכז צדק לנשים', ונועד למנוע מקרים של סרבנות וסחטנות גט), על 'תנאי בקידושין' (כלי הלכתי שנועד לשימוש במקרים קיצוניים כדי למנוע עגינות ומזרות), ועל התחייבות מול 'חופות' לסידור גט כהלכה במקרה של פרידה. המסמכים המשפטיים יסופקו ע"י 'חופות', וחלקם מצריכים חתימה בפני עו"ד."²²

עופר: "בגלל שהחופה ההלכתית היא לא שוויונית עשינו כמה דברים. יש איזשהו הסכם של מרכז צדק לנשים. הסכם שהוא בנוי הלכתית ומשפטית, שבא לתת מענה לכמה דברים, נניח לתת חס וחלילה קורה מקרה שהבעל נעדר או שהוא השתגע או נהיה צמח אז זה מאפשר לתת לאישה גט, ואם אין ילדים וכאלה, אז הנישואין מתלבטים בדיעבד. וכמובן זה מונע מקרים של ייבום. שאני מבחינתי אין לי אחים אז זה נחסך לנו, אבל זה גם סעיף שם. בנוסף הסכמים של אם חס וחלילה רוצים להתגרש אז, בגלל שמתחתנים בצורה הלכתית אז גם צריך להתגרש בצורה הלכתית. אז צריך ללכת לאיזשהו בית דין ולבצע את הגט כהלכתו. גם על ידי הרבנות אפשר. ובמידה ואחד מבני הזוג מחליט לנהל בבית הדין הרבני את חלוקת הרכוש משמורת או כל דבר כזה, ועל פי החוק מותר לו, ואז זה מחייב גם את השני להתנהל שמה, ברגע שהתהליך מסתיים ומקבלים את הגט אז הכל בטל ומבוטל והולכים לדון בזה בבית משפט לענייני משפחה. כלומר מתחייבים שאם נתגרש אנחנו ננהל מלבד הגט ההלכתי, את כל חלוקת הרכוש ומשמורת בבית דין לענייני משפחה, גם אם מישהו מאיתנו מחייב את בית הדין הרבני לעסוק בזה, ואז הוא פוסק משהו, אז אנחנו מבחינתנו לא מכירים בזה, ופותחים את הכל מחדש בבית דין לענייני משפחה."

רעות: "בעצם צמצמנו את הכוח של הרבנות כמה שיותר בכל מה שקשור לענייני גירושין."

עופר: "בנוסף חתמנו על עוד הסכם שעוזר לרעות כנגד עגינות וסרבנות גט. שאם ונניח מחליטים לפרק את החבילה, אז הולכים ליעוץ וטיפול זוגי ואם תוך זמן מסוים הדברים לא עובדים ותוך זמן מסוים אני עדיין לא מביא גט, אז אני מחויב לשלם חצי מהמשכורת שלי כל חודש לרעות. זאת אומרת אני משיט על עצמי איזשהן סנקציות שיהיו מספיק חונקות,

²² אתר חופות – שאלות ותשובות – תשובה לשאלה "האם זוגות יהיו מחויבים בחתימה על הסכמים ומסמכים כדי להתחתן דרך 'חופות', ולמה?" - <https://did.li/OUKNf>

או מספיק מפרגנות, כדי למנוע את המצב הזה. מן כיסוי כזה משפטי והלכתי מסביב שמסדר אותנו.”

עופר ורעות מבקשים למעשה לצמצם את כוחה של הרבנות לא רק בשלב הנישואין ביניהם, אלא גם בכל מה שקשור לענייני סיומם, וכך למנוע מקרים של עגינות וסרבנות חליצה או גט. לעומת זאת, היו שביקשו למנוע התערבותו של כל גוף שהוא במצב של סיום הנישואין, ועל כן נמנעו מלהינשא דרך ארגון כלשהו, המחייב חתימה על ההסכמים דרכו. עם זאת, גם הזוגות שלא נישאו דרך ארגון כלשהו, אף שלא חויבו לעשות כן, חתמו גם הם על הסכמי קדם נישואין, חלקם זהים לאלו המוצעים על ידי חופות, בהם ההסכם למניעת עגינות של מרכז צדק לנשים. דניאל וסתיו הסבירו מדוע בחרו שלא להינשא באמצעות ארגון כלשהו, כסוג נוסף של הגנה אישית.

דניאל: “אתה מתחייב מול צד ג' בתוך הנישואין שלך ובסוף אני לא יודע מה הצד ג' הזה יעשה קדימה. לא מכיר אותו אז אני לא רוצה אותו בתוך ה...”

סתיו: “יש שם סעיף שמדבר על מה צריך לעשות אם מתגרשים. וצריך להודיע להם, צריך להתגרש בצורה הלכתית. כלומר מתחייבים כלפיהם שמתגרשים בצורה הלכתית. מי שלא מתחתן בקפריסין אז לכאורה זה כאילו לא רשום בשום מקום, וכשהוא מתגרש הוא פשוט מחליט להתגרש ולא בהכרח עוברים גם גט דתי. אז הם רוצים למנוע את זה. הם לא רוצים שזוגות שיתחתנו דרכם הלכתית אבל יתגרשו לא הלכתית, ואז הם מבקשים בהסכם לעגן את זה. עכשיו לגבינו זה לא היה עד כדי כך רלוונטי כי אמרנו להם שאנחנו מתחתנים בקפריסין וזה ידוע שמי שמתחתן בקפריסין כן מתגרש דרך הרבנות, אז מבחינתם זה פותר. אבל כאילו אמרנו שאנחנו מעדיפים לא להיכנס למשחק הזה, כלומר להתחתן הלכתית איך שאנחנו רוצים ובלי שיהיו עוד כל מיני שיקולים.”

דניאל: “אין לנו בעיה להתחייב אחד מול השנייה, זה שיהיה פה עכשיו עוד צד במשחק הזה..”

סתיו: “זה גם שנים קדימה עכשיו. אני יודע מה הם יעשו עוד 40 שנה, מה תהיה האג'נדה שלהם?”

הסכמי קדם הנישואין, כפי שניתן להבין מדבריהם של עופר ורעות וכן מדבריהם של סתיו ודניאל, נועדו לספק לעצמם הגנות במקרה של גירושין. אלא שחלק מהמרוואיינים ראו חשיבות בחתימה על הסכמים אלו לא רק כדי לספק לעצמם הגנות, באופן אישי, כי אם לנרמל מציאות של חתימה על הסכמים אלו, ובכך למעשה לקעקע את כוחה של הרבנות הראשית ופרשנותה ההלכתית בענייני

הגירושין. עבור אביגיל ועוז אחת הסיבות המרכזיות בגינן בחרו להינשא בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות הייתה החשיבות שראו בהסכמי קדם נישואין ובחתימה על שטר ההתנאה, שאינם מקובלים במסגרתה.

אביגיל: "אנחנו חתמנו על הסכם קדם נישואין ועשינו תנאי בקידושין שנוסח במרכז צדק לנשים, היינו בקשר עם מבוי סתום באותה תקופה. רצינו שהדבר הזה יהיה אוטומטי. שכל זוג שמתחתן, כמו שחותמים כתובה, גם הדברים האלה יקרו."

עוז: "זאת אומרת שזה יהיה משהו שיותר נפוץ ומקובל."

אביגיל: "כן. שיתקבע, שיהיה יותר בתודעה של אנשים. אין לי ספק שעוז הוא לא בן אדם שיסרב לי גט. אבל היה לי מאוד חשוב שהבחורה שזה לא ברור לה, ולא יכולה לבקש מהבן זוג שלה לעשות את זה, זה יהיה אוטומטי. כמו שהוא חותם על הכתובה אוטומטית, אז גם על זה. זה יהיה אוטומטי. כדי למנוע את המציאות הזו, עד שיום אחד ההלכה תשתנה, אם היא אי פעם תעשה את זה, בינתיים להשתמש בכלים הקיימים."

אביגיל מציינת כי על אף ביטחונה האישי בכך שבן זוגה לא יסרב גט במידה ויחליטו לפרק את הנישואין, יש בבחירותיה שאיפה לייצר מציאות חברתית שתגן בפועל על נשים אחרות, שעשויות להיקלע למצבים של עגינות וסרבנות גט. היא מבקרת את הרבנות על פרשנותה ההלכתית המחמירה בתחום ומבקשת, דווקא בכלים הלכתיים, למנוע הישנות מקרים מעין אלו.

אביגיל: "[...] כל הנושא של סרבנות גט ועניין של עגינות, הרבנות הולכת לצד מאוד מחמיר. המציאות היום בישראל היא שעד שנשים עד שמקבלות את ה"טייטל" של מסורבת גט זה כבר איזה שלוש שנים שהיא בתכלס, בשטח, מסורבת גט. ובעצם ברמה הטכנית כדי שמהו יקרה ויוכל לזוז, צריך שהרבנות תחליט על כפיית גט. דבר שבעבר היו עושים אותו והיום מאוד נמנעים ממנו. הוא מוצא אחרון. וגם אם אישה מוכה אז זה לא מספיק כדי לשים כפייה על הגבר. אז הפרשנות הזו, היא לא פרשנות, זה בעיני עיוות של הלכה. בעיני עיוות של מה שבעיני היהדות צריכה להתכוון אליו, זו תורת חיים לא תורת מוות. ואני לא רציתי להיות נתונה לפרשנות הזו. כי אם אני מתחתנת בישראל... יש שני דברים. אם זה כהלכה אז זה בכל מקרה יצטרך להיות מול בית דין. בגלל זה כן בחרנו באמצעים שעשינו – תנאי בקידושין, שקובע שאם אנחנו לא אפילו ישנים לילה אחד במשך שנה בבית, כאילו צריכים לילה אחד כדי שהנישואין שלנו יהיו תקפים. אם לא אז אנחנו יכולים להפקיע את הנישואין שלנו. וכאילו לא התחתנו. העסק הזה לא קרה. שזה בעיקר כדי להגן על מצב של עגינות, שהוא לא

קשור בכלל לכמה הבחור מקסים, כי חס ושלום... אז הפרשנות ההלכתית, אם אני לא רציתי מצב שאם אני מתחתנת כהלכה ברבנות אז אני חייבת לעמוד מול בית דין רבני, אין לי את האפשרות לבחור פרשנות הלכתית מקלה יותר, כמו רבנים שקיימים. [...] אז לא רציתי להיות נתונה לפרשנות שלהם. בגלל זה אנחנו גם לא עשינו נשואים אזרחיים בחו"ל ואנחנו לא רשומים כנשואים בארץ."

כאשר נשאלה האם היא פועלת כדי להוביל לשינוי מדיניות הנישואין והגירושין בישראל, מלבד בחירתם הזוגית שלא להינשא ברבנות, ציינה אביגיל כי פרסמה ברשת החברתית שני פוסטים ארוכים ומפורטים בנושא, בין היתר במטרה להביא למודעות ולעודד זוגות לחתום על הסכמי קדם נישואין ולהינשא מחוץ לרבנות.

אביגיל: "היה את שני הפוסטים שזה מבחינתי פעילות. ואנשים שפונים אלי הרבה פעמים, אנשים שמתחתנים אז הם פונים ואז אני נותנת להם לקרוא... או כשאני שומעת על נשים שמתחתנות אז אני ישר מיידעת אותם על זה. ישר מביאה לידיעתן את הנושא ומכניסה להם את הגיון לראש. לא תמיד זה משהו שהן ילכו איתו. כי לא תמיד בני הזוג שלהם מוכנים ופתוחים בכלל לשמוע. גם זוגות נשואים אגב, יש שטר שאפשר שהגבר יחתום עליו שהוא בעצם שטר של גט שחס ושלום אם קורה לו משהו אז היא לא עגונה. ויש הרבה שמגלים התנגדות כי אנחנו לא רוצים להתעסק בזה, אנחנו לא רוצים לחשוב על זה. כאילו למה שנחשוב על הרגע שאולי יקרה לו משהו. שבראש שלי כאילו את לא עושה ביטוח לרכב? את עושה את כל זה, אז מה ההבדל? סתם להבדיל, קופץ לי, כשהלכתי לעשות הקפאת ביציות – אז תמיד זה כזה, מאוד מלחיץ, ובראש שלי זה היה – שימי לעצמך קופת חיסכון. כי את חוסכת כסף, שימי לעצמך ביציות קפואות למקרה ש... אנחנו לפעמים מקשרים את זה כל כך שאנחנו מפחדים לפרק. אז אנחנו מנסים להביא למודעות של אנשים דברים, אבל האם אנחנו כל היום עובדים בזה – לא? האם אנחנו במודעות ומעקב אחרי מרכז צדק לנשים והפעילות שלם ולנסות להביא לידיעה – כן בהחלט."

דבריה של אביגיל מבטאים את חוסר אמונה ברבנות. היא אינה בוטחת בממסד הרבני שיעמוד לצידה, או לצידן של נשים אחרות, במצב של עגינות או סרבנות גט, ועל כן רואה חשיבות ביצירת "תעודת ביטוח" בצורת הסכם קדם נישואין שאינו כפוף לרבנות ומשחרר אותה מכבליה במצב שכזה. גם נטע ומתן, שנישאו על ידי רב אורתודוקסי באופן פרטי, ובלי תיווכו של ארגון זה או אחר,

בחרו על הסכמי קדם נישואין – שטר התנאה והסכם החוט המשולש²³. נטע, שנישאה בעברה ברבנות הראשית וגם התגרשה דרכה, מתארת את חשיבות ההסכמים שחתמו מבחינתה, במידה רבה דווקא מתוך חווייתה הקשה.

נטע: "היה את הקטע של התנאי בקידושין שהיינו צריכים למצוא שבעה גברים מספיק ליברליים (שיחתמו - הערה שלי), שזה היה מאתגר קצת, אבל הצלחנו. [...] בגלל זה עשינו תנאי בקידושין. שבעצם זה אומר שהקידושין בטלים מעצמם אם הבן אדם מניאק. (צוחקת). סוג של.. כאילו התחתנתי איתך על דעת שאתה לא מניאק, ופתאום מגלים בהפתעה משהו אחר, אז הקידושין בטלים ואז בעצם אין שום צורך בגט. ואז מבחינת ההלכה אין עם זה בעיה למעשה. נכון שאם כאילו צד אחד משנינו יהיה עקשן וירצה לגרור את זה לגט ברבנות הוא יוכל לעשות את זה, אבל שנינו חתמנו על כך שזה לא מה שאנחנו רוצים לעשות, ופה נשאר החלקיק שהתחתנו אז אנחנו סומכים אחד על השני ומקווים שזה יחזיק."

חוסר האמון ברבנות, אם כן, הוא תולדה של תפיסותיהם של הזוגות לגבי יושרה, כוונותיה, התנהלותה וערכיה. הזוגות מייחסים שחיתות לממסד הרבני ואנשיו, וטוענים לאינטרסים זרים ופסולים המניעים את פעולותיהם. הם מבקשים לערער על המונופול הרבני, הן במובן של ייצוגה של היהדות ופרשנותה את ההלכה והן במובן של סמכויותיה המנהליות ובירוקרטיות. מבחינתם הרבנות אינה אלא גוף פוליטי החוטא לתפקידו ועושה שימוש לרעה בכוחו וסמכותו כדי להעלות דרישות קיצוניות, בלתי לגיטימיות ואנטי ליברליות. תפיסותיהם אלו את הרבנות עומדות בניגוד למחויבותם לערכים ליברליים של שוויון, חופש מהדת, חופש הדת ובחירה אישית, ועל כן הם מבקשים להתרחק ולהימנע ממעורבותה בנישואיהן, בין היתר על ידי יצירת הגנות בצורת הסכמי קדם נישואין.

השתתפות פוליטית

הערכת רמת תקינות ואפקטיביות ההליכים הפוליטיים

השתתפות אזרחים בתהליכי קבלת ההחלטות ותחושת היכולת שלהם להשפיע על תוצאות המדיניות אמורות להפחית את שאיפתם לפנייה לפוליטיקה אלטרנטיבית. אולם, כאשר חשים

²³ הסכם החוט המשולש – הסכם קדם נישואין שחובר על ידי הרב מתתיהו ברויד המהווה פתרון מניעתי שישודו בדיני אישות ובדיני גירושין, ולא בדיני ממונות. 'הסכם החוט המשולש' מבוסס על שילוב של שלושה מנגנונים הגורמים לבטלות הנישואין במקרה של עיגון: קידושין על-תנאי, הרשאה לכתובת גט ולנתינתו, והפקעת קידושין למפרע. להרחבה בנושא ראה: "'החוט המשולש לא במהרה ינתק': הסכם תנאי בקידושין, הרשאה לכתובת גט ותקנת קהל" הרב מתתיהו ברוי דוד"ר רחל לבמור

האזרחים כי ערוצי ההשתתפות שלהם חסומים, כי אין ביכולתם להשפיע ולהוביל לשינוי בדרכים הפורמליות, וביתר שאת, כאשר המסגרת הנתונה הינה מונופול בלעדי לאספקת המוצרים הציבוריים, יטו האזרחים יותר לשימוש בפוליטיקה אלטרנטיבית (כהן, 2010). זאת ועוד, כאמור, התנהגות דמוית יציאה השתרשה בתרבות הפוליטית בישראל עד שנעשתה למאפיין מרכזי וגורם מסביר לתהליכים פוליטיים רבים שהתרחשו בה לאורך השנים (Lehman-Wilzig, 1991; מזרחי & מידני, 2006).

ואמנם, פרטים וקבוצות שונות בחברה הישראלית חשים כי קולם אינו נשמע, והם מודרים ממעגלי קבלת ההחלטות וחלוקת המשאבים (בונה, 2016). על פי מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2018, כ-80% מהציבור הישראלי השיבו כי יכולתם להשפיע על מדיניות הממשלה מעטה או כלל לא קיימת (הרמן, ענבי, הלר, & עומר, 2018).

כמה מהמרוויינים הביעו חוסר אמון בשיטה וטענו כי לא ניתן לדעתם להוביל לשינוי במדיניות הנישואין כל עוד יושבות המפלגות החרדיות בקואליציה²⁴. כרמל טוענת כי אין סיכוי שהחרדים יתנו יד לשינוי במדיניות הנישואין, ולכן אין מנוס מלפעול בדרכים שאינן הדרכים הפורמליות. לעומת זאת, לביא, בן זוגה, סובר כי האפשרות היחידה להוביל לשינוי היא באמצעות חקיקה, אלא שגם מדבריו עולה כי שינוי שכזה יתאפשר רק לאור שינוי המציאות בשטח.

כרמל: "אין סיכוי שזה ישתנה בדרכים פורמליות. אין סיכוי שהחרדים יתנו לזה יד."

לביא: "אני דווקא בקטע הזה לא מסכים. אני חושב שהדרך היחידה היא רק פוליטית. כאילו רק דרך חוק, דרך קואליציה שתקדם את זה. לפחות מבחינת איך שאני מסתכל על הסיטואציות הפוליטיות בישראל. שום מחאה חברתית... זה לא עוזר... גם כשמגישים בג"צ... גם היום בג"צ, לפחות בעיני הרבה מהציבור, הוא גם קצת פסול כאילו. אז אני מקווה מאוד שיהיה אפשר להגיש בג"צ ולהתנגד לחוקים שהכנסת מחוקקת, אבל... גם יכול להיות שיום יבוא וגם דברים כאלה ישתנו, זה משהו שיותר מפחיד אותי לעתיד."

מדבריו של לביא עולה גם הלך הרוח בחברה הישראלית, ההולך ומאבד מאמונו בבית המשפט העליון. מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2020 אכן מצביע על מגמת ירידה איטית, אך עקבית, באמון בבית המשפט העליון (הרמן, ענבי, הלר, רובבשי-שטרית, & ריטוב, 2020). לביא מעלה חשש כי מגמת הירידה באמון שרוכש הציבור לבית המשפט העליון עלולה להוביל לכך שלא ניתן יהיה

²⁴ הראיונות התקיימו בין החודשים נובמבר 2020 לינואר 2021. הממשלה הנוכחית, הממשלה השלושים ושש, הושבעה בחודש יוני 2021, והיא הממשלה הראשונה מאז 2013 ללא המפלגות החרדיות.

לפעול כדי לרסן את הרשות המחוקקת באמצעות פנייה לבג"ץ. ואכן, מדד הדמוקרטיה הישראלית לשנת 2018 מצביע על עלייה איטית בשיעור מי שמסכימים למהלך של נטילת סמכותו של בית המשפט העליון לבטל חוקים שאושרו בכנסת, וירידה מסוימת בשיעור מי שאינם מסכימים איתו (הרמן, ענבי, הלר, & עומר, 2018).

לביא וכרמל ממשיכים להתלבט ביניהם באשר לדרך הפעולה האפקטיבית ביותר להוביל לשינוי.

כרמל: "אני לא מדברת על הפגנות ודברים כאלה. אם לוקחים את הקורונה לדוגמא, כל מיני הפגנות שהיו או כל מיני ניסיונות לבטל את חוקי הקורונה, מחאת העצמאים ודברים כאלה, לא עבד. אבל כשהחרדים פשוט אמרו אנחנו הולכים לפתוח את כל הבתי ספר זה עבד. אף אחד לא התנגד להם. אז כשיש פעולה שהיא יותר... לא ברמת ההפגנה והחלקים האלה של דמוקרטיה, אלא כאילו ממש הפעולה הישירה שבאה פשוט לעשות, כאילו – פשוט להתחתן מחוץ לרבנות."

לביא: "אבל זו בדיוק הנקודה. אם עכשיו כל החילונים יתחתנו מחוץ לרבנות אז יש לזה כוח מאוד גדול."

כרמל: "נכון! לדעתי זה מה שיביא את השינוי, ולא זה שממשלה שיש בה 15 מנדטים של חרדים שהם חלק בלתי נפרד מהממשלה כי בלעדיהם אי אפשר להקים ממשלה, אז כל עוד הם יושבים שם וכל עוד הם אווזים בכמעט כל החלטה שקשורה בדת ומדינה, אז הם בחיים לא יסכימו לפרק את המונופול של הרבנות. בחיים. גם אם הציבור הדתי לאומי עוד איכשהו מתוודע לרבנות ולבעייתיות וכן מרימים גבה ועושים בצורה יותר פרטית, כל עוד החרדים שם הרבנות תמשיך להתקיים. ודרך היחידה להפיל את זה היא שאנשים לא יתחתנו ברבנות."

כרמל מביאה דוגמא למצב שבו קבעו החרדים עובדות בשטח במטרה להתנגד למדיניות הקורונה, וזאת כדי לתמוך בטענתה כי מחאות והפגנות הינן בעלות משקל פחות במציאות הפוליטית בישראל. במילים אחרות, מביעה כרמל את תחושתה כי אופציית הקול חסומה. זאת ועוד, כרמל, כמו מרואיינים נוספים, הביעה חוסר אמון ביכולת להוביל לשינוי מדיניות הנישואין כל עוד יושבות המפלגות החרדיות בקואליציה, וטענה כי המפלגות החרדיות אווזות בכל החלטה הקשורה בדת ומדינה. מדבריה משתמע לא רק קשר פוליטי ישיר בין המפלגות החרדיות לרבנות ומחויבותן לשימור כוחה כמונופול, אלא גם קיומם של אינטרסים זרים המשפיעים על קבלת ההחלטות בענייני

דת ומדינה. היות שכן, לדעתה, יש לפעול בדרכים שאינן הדרכים הפורמליות ולהפעיל לחץ על המונופול הממשלתי באמצעות קביעת עובדות בשטח. לתחושות אלו שותפה, בין היתר, גם אביגיל.

אביגיל: "[...] זאת אומרת לא משנה מה יקרה בחקיקה, שום דבר לא יזוז עם חקיקה בארץ, כי הכל פוליטי... כי אין מה לעשות, כשיש לי חבריה חרדים שיכולים להפיל כל שנייה את הממשלה, וכל תזוזה אם עושים רעש, אז זה לא יקרה, זה ברור לי שלא. אז אני לא עשיתי את הדבר הזה. אני לא רואה דרך אחרת שהיה אפשר לעשות את זה. מבחינתנו זה היה אוקי, בתוך המציאות הזו, איך אנחנו מגנים על עצמנו. יש לי אפשרות לבחור בבחירות את מי שבעיני אולי יוביל מהלך כזה – אני גם לא אגיד עכשיו הפרדת דת ממדינה כי זה לא זה. הפרדת דת ממדינה זה יותר קיצוני, אלא זה פשוט לשנות את חוק בתי דין רבניים. שזה מה שצריך לעשות. אני לא מרגישה שהייתה דרך אחרת בנקודת הזמן שלנו לטפל בזה. מאשר איך שטיפלנו בזה."

אביגיל מדגישה כי היא אינה מייחלת להפרדה מלאה בין דת ומדינה, כי אם רק לשינוי בחוק בתי הדין הרבניים. גם היא, כמו כרמל ואחרים, אינה מאמינה באפשרות של שינוי חקיקתי כל עוד יושבות מפלגות חרדיות בממשלה. משתמע מדבריה כי בחירתם בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, מתוך ניסיון להגן על עצמה מפרשנותה ההלכתית של הרבנות במקרה של גירושין, הייתה צעד שנעשה בלית ברירה. היא אינה מאמינה באפשרות להוביל לשינוי בדרכים הפורמליות וטוענת כי בישראל "הכל פוליטי", כעין ביטוי לייאווה מהמערכת הפוליטית.

לתחושות הייאוש מהמערכת הפוליטית והשלטון במדינה שותפה גם שני. תחושת התסכול מהמערכת הפוליטית, התחושה כי להפגנות ומחאות אין משמעות וכוח, התחושה כי לא ניתן להשפיע על קבלת ההחלטות, כל אלו מובילות לחיפוש אחר אלטרנטיבות אחרות לאספקת השירותים הציבוריים, הגם שאינן חוקיות או על גבול החוקיות.

שאלה: אתם חושבים שהכלי של לבחור להתחתן מחוץ לרבנות הוא חזק יותר כדי להשפיע על שינוי המדיניות לעומת הדרכים הפורמליות?

שני: "הוא הכי חזק. בעיני. ממה שאני יכולה לעשות. כאילו.... מרגיש לי שאין יותר מדי דברים שאני יכולה לעשות. זה או לצאת להפגין בעד שלטון פחות מושחת... שזה לא מרגיש שזה עוזר... או להצביע ברגליים כביכול. כאילו במקומות שאנחנו פוגשים את הממסד הזה אז להגיד לא. יש אלטרנטיבה אחרת, והיא שפויה יותר. בעיני."

תחושת היכולת להשפיע ולהוביל לשינוי בערוצים הפורמליים

המרואיינים הביעו לא רק חוסר שביעות רצון ממדיניות הנישואין בישראל, אלא גם נכונות להוביל לשינוי בנושא. מכאן ניתן להסיק כי בחירתם שלא להינשא ברבנות אינה נובעת רק בחירה או העדפה אישית, כי אם גם בעלת ממד פוליטי מוצהר המונע מתוך רצון לחולל שינוי. רבים מהם מעידים כי הם אכן חשים שערוצי ההשתתפות וההשפעה שלהם חסומים, וטוענים כי ניסיונם מלמד שבמציאות הפוליטית בישראל הדרכים הפורמליות להוביל לשינוי פחותות ערך מאלו של קביעת עובדות בשטח. עם זאת, מרבית המרואיינים מסכימים כי על מנת להנהיג שינוי של ממש במדיניות הנישואין יש צורך בשינוי חקיקה, אלא שהם מתלבטים באשר לדרך האפקטיבית ביותר להפעלת הלחץ על המונופול הממשלתי כדי להוביל לכך.

"הצבעה ברגליים", או כפי שנהוג לכנות זאת בקרב הזוגות "הצבעה בטבעת", היא בעיניהם הדרך היעילה ביותר ליצור לחץ על המונופול הממשלתי, להשפיע ולהוביל להכרה, גם אם בדיעבד, במציאות המשתקפת בשטח. לטענתם אמנם לכל זוג יש כוח קטן יחסית, אלא שככל שעולה מספר הזוגות הבוחרים להינשא מחוץ לרבנות, לא תוכל הממשלה להמשיך ולהתעלם מהתופעה. השינוי החוקי, כך הם סוברים, צריך גיבוי ותשתית ממציאות הדברים בשטח. לירון בוחרת לתאר את המהלך כסוג של "חרם צרכנים".

לירון: "אני חושבת ששינוי חוקתי ופוליטי אמיתי יושב על, או לפחות צריך לקבל גיבוי, מאיזושהי מציאות חברתית שקשורה למה שקורה בשטח. הרבנות מקבלת את הכוח שלה מאנשים שעושים מה שהם רגילים לעשות... כאילו... חרם צרכנים.. זה משהו שהוא מאוד אפקטיבי. אם תהיה הצעת חוק והפגנה מול הכנסת כדי להעביר אותה, שנוגעת בנושא, מאוד יכול להיות שאני אגיע. כנראה לא אעזוב את הלימודים כדי לנסח כזאת ולפתוח איוונטים בפייסבוק... "

תומר: "יש את מי שלוקח, וגם אנחנו לוקחים במקומות אחרים, את הצד היותר אקטיבי ויותר מוביל. אבל כשאתה מוביל משהו אתה צריך גם אנשים מובילים. אתה צריך רמות השתתפות שונות. אי אפשר שכולם יעסקו בכל העוולות. אז אל מול עוולות מסוימות קמים גופים מסוימים. זה קצת כמו מחזור. אני מאוד משתדל למחזר אבל אני לא מקים עכשיו מערך מחזור גדול, אבל אני אוסף את הקרטונים..."

אופציית הקול, כפי שמשמע מדבריהם של תומר ולירון, לא רק חסומה, אלא שהיא גם דורשת משאבים רבים ויקרים. במידה מסוימת עולה מדבריהם כי מאבק במדיניות הנישואין אינו עומד

בראש מעייניהם. על כן, אף שהם מעידים על עצמם לאורך הריאיון כולו כי הם רואים חשיבות רבה בשינוי מדיניות הנישואין, נכונותם לפעול בנושא ולהשקיע משאבים יקרים בנושא, מוגבלת. "הצבעה בטבעת" אם כן, נתפסת בעיניהם כאופציה הקלה והפשוטה יותר עבורם. לתחושות אלו שותפים גם ארז וקרן.

שאלה: אתם חושבים שהכלי הכי חזק כדי לשנות את המציאות הזו היא לא לקחת חלק, שזו בעצם הבחירה שאתם עשיתם?

קרן: "בעיני לא בטוח, אבל, זה הכלי שבידיים שלי. לא בטוח שזה מה שישנה את העולם. לי זה קל לעשות את זה."

ארז: "אני חושב שזה כן עושה שינוי. ברגע שזה אחד מאלף, שזה זוג מאלף עושה את זה, זה לא מפריע לאף אחד, אבל המספרים כל שנה הולכים וגדלים. אין לי נתונים, אבל אני רואה את זה. זה כל הזמן הולך וגדל. וברגע שזה יהיה כבר אחד מעשר זוגות... אחד מחמש זוגות, אני חושב שברבנות שם מישהו יחליף דיסקט, אני מקווה."

קרן: "נכון. גם באמת יש להם אינטרס דתי לזה. (ארז: דתי וכלכלי...) קודם כל כלכלי, אני מסכימה, אבל גם דתי. גם אם אנחנו יוצאים מנקודת הנחה שהם אנשים הגונים שאכפת להם מדת, או ברמה כלשהי, אפילו אם היינו מתחתנים לא לפי ההלכה, אלא סתם ידועים בציבור שחיים יחד, הרי זה גט לחומרה בעיקרון. יש פה איזה עניין שאנחנו נשואים גם אם לא התחתנתם... וזה סיפור גדול... זה אני חיה עם מישהו ומנהלת אורח חיים זוגי לכל דבר, יש עם זה עניינים הלכתיים שהם בעייתיים מבחינת הרבנות, מבחינת ממזרות וכדומה. זה גם אינטרס שלהם, ברגע שזה נהיה כבר תופעה, זה סיפור מבחינתם."

הלחץ על המונופול הרבני, כך סוברים קרן וארז, מופעל באמצעות הגידול בהיקף התופעה, הסטטיסטיקה. אלא שמדבריהם עולה כי יש בקיומה והתרחבותה של תופעת הנישואין מחוץ לרבנות, ובפרט האורתודוקסיים, כדי להפעיל לחץ לא רק על הממשלה, כי אם גם על הממסד הרבני עצמו. זאת היות שטקס פרקטי אורתודוקסי עשוי לגרום גם לקשיים הלכתיים הנובעים מהיעדר רישום הנישואין והסדרתם אל מול רשויות החוק. המדינה, כמו גם הרבנות, יצטרכו לקבל החלטה, אל מול המספרים ההולכים וגדלים – האם להמשיך ולהתעלם מהיקף התופעה, או שמא לפעול כדי לייצר אלטרנטיבות לנישואין ולבטל, לכל הפחות לסייג, את המונופול של הרבנות.

כרמל: "[...] אני לפחות הרגשתי, שזה חלק מאיזשהו מאבק של דור שמתחיל מלמטה ולא בא ממקום של שינוי מדיניות מאיזשהו מחוקק אלא פשוט הרבה מאוד צעירים שבחרים

להתחתן מחוץ לרבנות. עכשיו אני לא מדברת על איזה סוג של טקס ומה צריך להיות בטקס וכו'. [...] אבל הרבה צעירים חילונים בוחרים לא להתחתן ברבנות וזה יעשה את ההשפעה שלו במוקדם או במאוחר. המדינה תצטרך להחליט אם היא לוקחת, אם היא רוצה לקחת בחשבון את הזוגות האלה או פשוט להתעלם."

אם כן, המסגרת התיאורטית מלמדת כי השתתפות אזרחים בתהליכי קבלת ההחלטות ותחושת היכולת שלהם להשפיע על תוצאות המדיניות אמורות להפחית את שאיפתם לפנייה לפוליטיקה אלטרנטיבית. הממצאים מעידים על ספקנותם של הזוגות לגבי האפשרות להוביל לשינוי בדרכים הפורמליות, ובתוך כך, במידה רבה גם על נכונותם להוביל לשינוי במדיניות הנישואין. חוסר האמון בשיטה המשתקף מהראיונות, מוביל ומניע לפעולה בדרכים בלתי פורמליות, במטרה ליצור לחץ על המונופול הממשלתי באמצעות "הצבעה ברגליים" וקביעת העובדות בשטח. חוסר אמון זה בא לביטוי גם באמצעות החששות שביטאו הזוגות ביחס ליציבותה של המערכת הדמוקרטית ומערכת האיזונים והבלמים האמורה להתקיים בה. התחושה כי "הכל פוליטי" ומזהם במניעים ואינטרסים זרים ובלתי נקיים מבטאת ייאוש מהמערכת הפוליטית ומביעה ספקנות מהאפשרות לקידומה של מדיניות חפה מאינטרסים ושיקולים זרים, שמטרתה להיטיב עם כלל אזרחי המדינה.

"חרם צרכנים", הצבעה ברגליים, או "הצבעה בטבעת" נתפסה בעיני כלל הזוגות כאפשרות היעילה ביותר כדי להפעיל לחץ ולעצב מציאות בשטח שתתמוך שינוי תחיקתי. יתר על כן, הממצאים מלמדים כי הנחתם של הזוגות היא שבחירה בטקס אורתודוקסי מפעילה לחץ משמעותי לא רק על גורמי השלטון כי אם גם על הרבנות הראשית עצמה, שכן נישואין הלכתיים פרטיים עשויים לדידם לעורר התנגדות רבה יותר מצדה, ולניסיונותיה להוביל לעצירת התופעה. כך או כך, נראה כי הרחבת היקף התופעה תוביל בעיניהם לחוסר מסוגלותם של הגורמים השונים להמשיך להתעלם ממנה, ולספק אלטרנטיבות שונות לנישואין ואף שינוי מדיניות כולל. זאת ועוד, האפשרות של "הצבעה בטבעת" לעומת אלטרנטיבות אחרות להפעלת לחץ על המונופול הממשלתי, נתפסה כאפשרות פשוטה וקלה יחסית עבורם, ביחס לאופציית הקול, החסומה ממילא בעיניהם. טענה זו מלמדת על נכונותם של הזוגות להוביל לשינוי למען הטוב המשותף, אך בה בעת לנשיאה מוגבלת בנטל העלויות הכרוכות בכך. רוצה לומר, הם נכונים להוביל לשינוי במדיניות הנישואין אך משאביהם הפיזיים והמנטליים מוגבלים. נראה, אם כן, כי כלל הטענות בדבר יכולת ההשפעה על מדיניות הנישואין בדרכים הפורמליות משקפות ממד פוליטי מובהק במניעים לבחירתם של הזוגות להינשא בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות ובמשמעות שמקנים לבחירתם זו.

עלויות הבחירה האישית

דו"ח סקרי דעת קהל בנושא חופש הנישואין בישראל שערכה עמותת חדו"ש מלמד כי במצב החוקי הנוכחי 16% מהציבור היהודי היו רוצים להתחתן בנישואין אזרחיים בחו"ל, ו-17% היו בוחרים בחיים משותפים ללא נישואין, עם או בלי טקס חתונה לא רשמי. לעומת זאת, במידה ויונהגו נישואין אזרחיים בישראל, לצד נישואין דתיים, עולה אחוז המשיבים כי היו בוחרים בנישואין אזרחיים ל-31%, ויורד אחוז המשיבים כי היו בוחרים בחיים משותפים ללא נישואין ל-9%. הנתונים מלמדים כי הנהגת נישואין אזרחיים בישראל תוביל לעלייה במספר הזוגות שיבחרו להינשא במקום להסתפק בחיים משותפים ללא נישואין. זאת ועוד, משמעות הדבר היא שיותר יהודים היו מבקשים להינשא באופן אזרחי, אך אינם מעוניינים או אינם מוכנים לשלם את המחיר, הכלכלי והאישי, הכרוך בהליך נישואין אזרחיים בחו"ל, הגם אם משמעות הדבר שיחיו חיים משותפים ללא נישואין (סמית, פניאל, & אטרש, 2017).

עלויות כלכליות

תהליך הרישום ועריכת הנישואין ברבנות הראשית כרוך בתשלום אגרה שגובהה 714 ₪, אם כי במקרים רבים ניתנת הנחה בגובה 40 אחוזים²⁵. תשלום האגרה מקנה לבני הזוג פתיחת תיק נישואין, פרסום בעיתונות, כתובה, הדרכת כלות, תעודת נישואין ורב לעריכת החופה והקידושין. במקרים מסוימים, או במידה ובני הזוג נדרשים להמציא מסמכים ואישורים כאלה ואחרים, עשויות להיווסף עלויות נוספות. כך למשל מי מבני הזוג שאינו מתגורר בשטח השיפוט בו נפתח תיק הנישואין נדרש להמציא תעודת רווקות מלשכת הרבנות שבמקום מגוריו בעלות נוספת של 153 ₪. זאת ועוד, במידה והחתונה נערכת מחוץ לעיר, על בני הזוג לשאת בהוצאות הסעתו והחזרתו של הרב (המשרד לשירותי דת; המשרד לשירותי דת, 2013).

הליך הנישואין בחו"ל, לעומת זאת, כרוך בעלויות גבוהות יותר. נישואין אזרחיים בחו"ל כרוכים בתרגום ואישור נוטריוני של מסמכים מהארץ בעלות של כ-900 ₪, אגרות עבור עריכת הטקס עצמו (בקפריסין למשל כ-280 יורו) ואישור תעודת הנישואין בחותמת אפוסטיל על מנת שהנישואין יהיו ברי תוקף גם בישראל (סאמין, 2019). יוצא איפוא שעלותו של הליך הנישואין האזרחיים בחו"ל, לא כולל הוצאות טיסה ושהייה, גבוהה כפי שלושה מהליך רישום הנישואין ברבנות הראשית.

²⁵ הנחה באגרה בשיעור של 40% ניתנת במידה ואחד מבני הזוג הוא/היא: חייל בשירות סדיר או שירות לאומי \ סטודנט או תלמיד ישיבה עד גיל 30 \ עולה חדש/ה בשנתיים הראשונות לעלייתו ארצה \ נכה \ עיוור או לקוי ראייה \ מקרה סעד. (בכפוף לאישור הלשכה לשירותים חברתיים). (מתוך אתר המשרד לשירותי דת https://www.gov.il/he/departments/guides/opening_a_marriage_file?chapterIndex=1)

הסדרת מעמד הזוגיות כידועים בציבור מול רשויות החוק אינו כרוך בתשלום, שכן אין מדובר במסגרת פורמלית שהוסדרה חוקית. עם זאת, קיימים ארגונים כמו "משפחה חדשה" או "הויה" המציעים הנפקת "תעודת זוגיות" בעלות של כ-1420 ₪ לזוג²⁶ ו"תעודת חיים משותפים" בעלות של כ-560 ₪ לזוג²⁷, בהתאמה. תעודות אלו מהוות ראייה להיותם של בני הזוג ידועים בציבור ומוכרות על ידי בתי המשפט בארץ. כמו כן, בני זוג החיים כידועים בציבור יכולים, אם כי לא חייבים, לערוך הסכם המסדיר ביניהם סוגיות רכושיות ואישיות שונות ולחתום עליו בפני עורך דין בעלויות של בין מאות לאלפי שקלים.

עריכת טקס הנישואין האורתודוקסי כרוך לעיתים אף הוא בהוצאות כלכליות. ארגון חופות למשל אמנם מספק את שירותיו לבני הזוג בחינם, אך מציע לבני הזוג לתרום עבור פעילות הארגון בתמורה לשירותים שקיבלו. כרמל ולביא נרשמו כידועים בציבור מול ביטוח לאומי, נישאו דרך חופות ותרמו 1,800 ₪ לארגון.

כרמל: "חופות לא לוקחים תשלום וגם יש להם עורכי דין מתנדבים להסדיר את המסמכים. אנחנו לא היינו צריכים כי אחות של לביא היא עורכת דין. כן בסוף החתונה הרב נתן לנו פתק עם ברכה ואמר שחופות עובדים על תרומות אז שכזה אם אנחנו רוצים לתרום. כן היה רשום שם שהמחיר הממוצע לחתונה עולה 1800 ₪ כאילו העלויות של הרב, כי לא שילמנו כלום. לא הזמנו לו מונית ולא שילמנו על מנה כי הוא אמר שמראש שהוא לא יישאר לאכול, אז אמרנו שנשים את מה שכתוב. ומול ביטוח לאומי זה היה חינם."

עופר ורעות נישאו דרך חופות, חתמו ביניהם על הסכם ידועים בציבור אך טרם הציגו אותו בפני רשויות החוק. בנוסף נישאו עופר ורעות בטקס אזרחי בלאס וגאס במהלך ירח הדבש, אך טרם הגישו את תעודת הנישואין למרשם האוכלוסין, והם אינם רשומים כנשואים בישראל.

עופר: "אנחנו נשואים בנבאדה. מבחינת המדינה עדיין לא הגשנו לה את הטפסים. כלומר לא הגשנו לא את הידועים בציבור למשרד הפנים, או לביטוח לאומי, ולא את הנישואים מחו"ל הגשנו פה."

שאלה: מהי העלות הכלכלית של הכל?

עופר: "לא קיימת כל כך"

²⁶ משפחה חדשה – תעודת זוגיות - [/https://www.newfamily.org.il/services/civil-union-card](https://www.newfamily.org.il/services/civil-union-card)

²⁷ הויה טקס ישראלי – תעודת חיים משותפים –

[/https://www.havaya.info/legal-department/joint life certificate](https://www.havaya.info/legal-department/joint_life_certificate)

רעות: "את האמת שבצורה די מדהימה הבנו שחופות לא לוקחים כסף, שלא כמו הרבנות. אנחנו החלטנו לתרום להם, שזה משהו שהם מעודדים, אבל לגמרי הסכמנו איתם כי קיבלנו מהם כל כך, שזה באהבה."

עופר: "תרמנו כ-500 ₪. הרב שם לנו מן ברכה כזו, שמצורפת אליה אגרת רשמית של חופות שגם אומרת אם אתם רוצים לתרום וכזה. מראש אמרנו שאנחנו הולכים לתרום. את הכסף שהיינו הולכים על פתיחת תיק ברבנות וכו', ניתן להם, כי אנחנו באמת ממליצים עליהם בחום למי שאני מכירים וזה חשוב לו. חוץ מזה היה הייתה עלות קטנה לעורכת דין, כ-300 ₪ לעורכת דין על החתימה על המסמכים. החתונה בווגאס עלתה כ-250-200 דולר. זה היה פתיחת תיק כל מיני מסמכים כאלה, לצ'אפל אי זה 70 דולר, טיפ לעורך הטקס, ולשלם על הדואר ששלחנו לאפוסטיל שיחתים ויחזיר הביתה."

מעניין לציין כי כאשר נשאלו מה הייתה העלות הכלכלית הכוללת, טען עופר כי היה אינה קיימת כל כך. אך בהמשך פרט הוצאות בסך כולל של כ-2000 ₪. יתר על כן, עופר ורעות, כמו זוגות אחרים, הביעו את מורת רוחם מכך שהרבנות גובה תשלום עבור הנישואין, אך באותה נשימה סיפרו כי מלבד עלויות הסדרת המעמד, גם תרמו סכומים נכבדים לארגון או לרב המחנך, עבור השירותים שקיבלו. אפשר להסביר סתירה זו בכך שהבחירה האקטיבית בתרומה כספית נתפסת כמחווה של רצון טוב מצידם ולא כחובה בתשלום, או לחלופין כנובעת מתפיסות שליליות קודמות כנגד הממסד הרבני והשחיתות שאותה מייחסים לו הזוגות.

אם כן, מבחינה כלכלית עלה כי גובה ההוצאות תלוי הן בבחירת אופן הסדרת המעמד, הן בבחירת עורך הטקס והן בהוצאות בגין הסכמי קדם נישואין, לרבות חתימה מול עורכי דין. כך למשל, מבחינה כלכלית ההוצאות בגין נישואין בחו"ל גבוהות בצורה ניכרת מאלו של ידועים בציבור. נכונותם של הזוגות לשאת בעלויות כלכליות גבוהות יותר עשויה לשקף את עליונות חשיבותן של המשמעויות המוקנות לבחירתם להינשא מחוץ לרבנות על פני הוצאותיהם הכספיות. אולם, אף שברוב המקרים נאלצו הזוגות לשאת בהוצאות גבוהות יותר מאשר נישואין ברבנות, נראה כי אחרי הכל מדובר בהוצאות נמוכות למדי, בוודאי כאשר מדובר במונחים של הוצאות חתונה.

עלויות אישיות

מלבד העלויות הכלכליות הכרוכות בנישואין פרטיים מחוץ לרבנות, נשאלו הזוגות על המחירים האישיים שנאלצו לשלם, אם בכלל, בגין בחירתם להינשא בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות.

אופיים וגובהם של המחירים האישיים הכרוכים בבחירתם של הזוגות קשורים, בין היתר, לאופן שבו בחרו להסדיר את מעמדם – כידועים בציבור או על ידי נישואין אזרחיים בחו"ל.

למרות ההכרה ההולכת וגוברת בזכויותיהם של הידועים בציבור, קיומו של מוסד זה כרוך בקשיים מעשיים ומהותיים שונים. לנוכח היעדר הגדרה חוקית פורמלית של מי שנחשבים לידועים בציבור זכויותיהם ניתנות בדיעבד, באופן נקודתי, לפי חוק ספציפי ואל מול רשויות שונות, ולכן השגתן עשויה להיות כרוכה בהתדיינות עם גופים רבים (ליפשיץ, 2014; וסטרייך & שיפמן, 2012; בן-פורת, 2016; לוטן, 2007). אכן, זוגות שהסדירו את מעמדם באמצעות מוסד הידועים בציבור הצביעו על ההליכים הבירוקרטיים השונים שאיתם התמודדו, או שעשויים להתמודד בעתיד, כמחיר אישי לבחירתם.

אביגיל: "מבחינת המדינה, מבחינה חוקית, משפטית ... רק אם יהיה פה סיפורה של שפחה אני רואה את זה בא לידי ביטוי. כרגע להבנתי מבחינה חוקית יש לנו יתרונות דווקא כרווקים. אפילו אני עצמאית והמס הכנסה שלי כנראה עדיף כרווקה ולא כנשואה. להבנתי זה כרגע לא דופק אותנו. אני מבינה שיש אבל אולי יותר בירוקרטיה שתלווה אותנו, זה כן. אני לא יודעת נגיד וואלה שנגיע ללידה אם ישר ייקחו אותנו (הכוונה לבן זוגה - הערה שלי) בתור בן אדם שיש לו איזשהו say על הילד. בגלל זה אנחנו צריכים גם להבין לקראת את כל הנושא של ביטוח לאומי ומה בדיוק כל הדבר הזה אומר. אבל לא. אני לא מרגישה שיש מחיר שאני הולכת לשלם."

אביגיל מתייחסת ליתרונות הכלכליים בהיותה רשומה כרווקה במרשם האוכלוסין, אך מצביעה גם על השלכות עתידיות אפשריות לבחירתם, בעיקר מבחינת הליכים בירוקרטיים הכרוכים בקבלת זכויותיהם כידועים בציבור ובפרט בהקשר של ילדים משותפים. על אף האמור, היא מסכמת כי לא הרגישה ששילמו מחיר בגין בחירתם. עופר, בדומה, מציין את העיסוקים הבירוקרטיים כמחיר לבחירתם, אך מוסיף ומתייחס גם לעלויות הכלכליות האפשריות הכרוכות בהליכים אלו, בין היתר לנוכח תחולתו החוקית של מעמד זוגי זה במדינות שונות בעולם.

עופר: "[...] מבחינה כלכלית אם אנחנו בוחרים שלא להיות רשומים במשרד הפנים זה כן יכול ליצור איזשהן עלויות. מבחינת כאב ראש והתעסקויות עם גורמים בירוקרטיים, מבחינת ויזה בארה"ב. כלומר המוסד ידועים בציבור בארץ הוא מאוד מתקדם ומוכר, אבל לא מוכר על ידי שום מקום אחר בעולם. אז אם רוצים לנסוע לפוסט דוק, או לעשות

רילוקיישן, או לקבל ויזה משותפת וכאלה, זה בעייתי, ואז זה באמת יכול ליצור עלויות נוספות של ייעוץ משפטי וכאלה."

עופר גורס כי אמנם מוסד הידועים בציבור בישראל מפותח, ומעמדם הולך ומשתווה לזה של זוגות נשואים, אך הוא אינו מוכר במקומות אחרים בעולם. היות שכן, הוכחת טיב יחסיהם מול מדינות זרות, כדי שיוכלו להנות מזכויות שונות המוענקות גם בהן לזוגות נשואים, עשויה להיות כרוכה לא רק בהליכים בירוקרטיים אלא גם בהוצאות כספיות.

למרות האמור, היו זוגות שטענו כי דווקא מתוך שאיפה להמעיט בבירוקרטיה עתידית, ועל מנת להנות בקלות יותר מהזכויות הכרוכות בכך, בחרו מלכתחילה בהסדרה של מעמדם המשפטי כידועים בציבור.

נעמה: "אחת הסיבות שהלכנו בכלל להצהיר על עצמנו כידועים בציבור זה כדי לצבור 'פז"מ' כזוג ידוע בציבור. אנחנו לא משתמשים בזה ביומיום. אבל אני זוכרת שאמרנו שאם נחליט על מחיר למשתכן אז עדיף שכבר יהיה לנו את הטופס הזה של ידועים בציבור שלא נצטרך להתעסק עם הבירוקרטיה של זה. או אם נחליט לעשות כל מיני מהלכים שצריכים להוכיח משק בית משותף. אני זוכרת שאמרנו שנעשה הסדרה מבחינת זכויות – שאם חס וחלילה קורה לאחד משנינו משהו, טופס של ידועים בציבור הוא משהו שמכסה אחד את השני, שמגן על הזכויות שלנו אחד מפני השני. אני זוכרת שזה היה כזה רגע למה בכלל צריך לעשות ידועים בציבור... זה היה כן לייצר איזושהי הסדרה של מעמד משפטי. כי כשאתה נשוי זה אוטומטית. אוטומטית מישהו שיכול לקבל עליך מידע כשאתה בא לבדוק מה קורה בבית חולים, ומישהו שיכול לקבל את הזכויות הסוציאליות שלך במידה ונפגעת, וביטוחים ודברים כאלה. וכשאתה לא ידוע בציבור ואתה סתם חי ביחד, אז אתה כל הזמן צריך לקיים איזושהי הוכחה, במידת הצורך. אז כדי להימנע מכל הדברים האלו הלכנו להסדיר את הידועים בציבור."

על אף המגמה הכללית של החלת זכויות וכללים של נישואין על ידועים בציבור, חוסר העקביות בחקיקה, האופי הלא פורמלי של מוסד הידועים בציבור וההכרה הנקודתית בהתאם לחוקים ספציפיים ומול רשויות ספציפיות, הותירו מוסד זה בעמדת נחיתות מול מוסד הנישואין (בן-פורת, 2016). במהלך הראיונות ניכר היה כי הזוגות אמנם ערים לפגיעה אפשרית בזכויותיהם כידועים בציבור, לעומת אלו של זוגות נשואים, אך הם אינם בקיאים דיים בפרטים, ומודעים בעיקר לכך

שההכרה בזכויותיהם דורשת הוכחה פרטנית, ולעיתים פולשנית, כי אורח חייהם וטיב הקשר ביניהם עונה לדרישות.

לירון: "יש דברים שאני מסוגלת לדמיין. נרצה לעשות ילדים אני מקווה שהכל ילך חלק, אבל אנחנו יודעים שיש בעיות עם פונדקאות, אימוץ, כל מיני דברים כאלה לזוגות נשואים. כנראה קצת יותר בירוקרטיה."

בין הזוגות היו שסיפרו כי החשש מהמחירים הכרוכים בהסדרת המעמד כידועים בציבור, כגון העיסוקים הבירוקרטיים והפגיעה האפשרית בזכויותיהם, בעיקר בהקשר של ילדיהם המשותפים בעתיד, הוא שהוביל לבחירתם להינשא בנישואין אזרחיים בחו"ל.

רעות: "הבנו שבכל מקרה אנחנו לא רוצים שהמעמד שלנו יישאר ידועים בציבור על פי המדינה, כי הבנו שבכל פעם נצטרך להציג את ההוכחה הזו שיש בינינו את הקשר הזה. והבנו שאם נהיה נשואים אזרחית על פי המדינה, פשוט יהיה לנו יותר קל להתנהל אחר כך בצורה בירוקרטית ועם ילדים והכל. וגם זו אחלה הזדמנות לנצל את הירח דבש להתחתן בווגאס."

בית המשפט העליון הכיר לראשונה בנישואין אזרחיים של יהודים שנרשמו לנישואין בחו"ל בבג"ץ פונק שלזינגר²⁸, אז קבע כי על משרד הפנים לרשום במרשם האוכלוסין זוג ישראלים שנישא בנישואין אזרחיים בחו"ל והמציאו לכך ראיה – כנשואים. בהמשך, הסדיר בית המשפט העליון את הדרך להפקעתם של נישואין אזרחיים שנערכו בחו"ל על ידי בני זוג הכשירים להינשא על פי דין תורה, ובכך הכיר באופן מלא בתוקפם של נישואין אלו, תוך שהכיר בסמכותו של בית הדין הרבני לפרקם²⁹ (וסטרייך & שיפמן, 2012; פרידמן, 2019; מרין, תשע"ב). כך העניק בית המשפט העליון לבתי הדין הרבניים את הסמכות המונופולית לדון בגירושי בני זוג יהודים שנישאו בנישואים אזרחיים בחו"ל (ליפשיץ, 2014). עובדה זו הובילה חלק מהזוגות להימנע מרישום פורמלי כנשואים (וזאת על אף קיומן של פסיקות של בתי דין רבניים בדבר הצורך בגט לחומרא גם בקרב זוגות ידועים בציבור (לוטן, 2007)). למעשה, כדי להימנע מהאפשרות העתידית של גירושין באמצעות הרבנות הראשית, בחרו זוגות אלו לוותר על נישואין אזרחיים בחו"ל על כלל הזכויות הנובעות מכך,

²⁸ בג"ץ הנריט אנה קטרינה פונק שלזינגר נגד שר הפנים – 1963 – במסגרתו נקבע ברוב דעות תפקידו של פקיד הרישום הוא תפקיד של מאסף סטטיסטי לעניין רישום ספר התושבים ואין לו שום סמכות שיפוטית. לכן משהומצאה לפקיד הרישום ראיה לכאורה הוא חייב להסתפק בכך, ולרשום את נישואי הצדדים. מבחינה משפטית מדובר, לכאורה, בהחלטה טכנית ולא מהותית בסוגיה שאינה מורכבת. בפועל, כפי שיתואר בהמשך, היוותה החלטה זו ראשיתה של דרך לרישום של נישואים אזרחיים שנערכו בחו"ל. להרחבה נוספת ראה 1963 - עלמה או גבירה? על הלכת פונק-שלזינגר בראי השנים \ טלי מרקוס, באתר משרד המשפטים -

https://www.gov.il/he/Departments/publications/reports/roots_1963

²⁹ בג"ץ 2232/03 פלונית נ' ביה"ד הרבני האזורי ת"א- יפו (2006)

ולחסדיר את מעמדם כידועים בציבור, למרות הפגיעה האפשרית בזכויותיהם ועל אף היעדר ההכרה בנישואיהם הפרטיים מצד המדינה.

כרמל: "אני חושבת שבגלל שעשינו באמת הרבה מאוד הכנה, בעיקר למי שידענו שיהיה לו קשה לקבל את העובדה הזו, אז המחירים מאוד מאוד קטנו. אז ברמה החברתית אני לא חושבת. המחיר היחיד שאנחנו משלמים, וזה באמת מחיר כבד בעיני, זה שהמדינה לא מכירה בנו. וזה אולי המחיר הכי גדול. שנשארתי רווקה בתעודת זהות למרות שאני נשואה. כאילו... זה מבאס. לא יודעת. הייתי רוצה שיכירו בי כאישה נשואה. עשיתי כברת דרך בשביל להיות בסטטוס הזה. עשינו טקס כמו כולם, זה גם כנראה היה עובר ברבנות, אבל רק בגלל שזה לא ברבנות, אז זה לא נחשב. אבל לא יודעת, יש בי תקווה שהמחיר הזה הוא קטן לעומת המחיר של כן לתת יד לרבנות, ושהמחיר הזה יהיה מחיר משתלם בסופו של דבר כי כן אנחנו חלק משינוי גדול שפשוט קורה במדינה."

לביא: "אני גם, אני מסכים עם כרמל. על פניו אני קם בבוקר ולא כזה אכפת לי שרשום לי בתעודת זהות שאני רווק. אבל ביום שארצה לקבל משהו ויתחילו לעשות לי... זה... זה יכעיס אותי בטירוף. ביום שאני אתקל בבירוקרטיה מול המדינה ויגידו לי אתה לא נשוי או משהו כזה, אני אגיד שאני ידוע בציבור וביטוח לאומי מכיר בי ויעשו לי בעיות וכל מיני בירוקרטיה, אני אתחרפן על מישהו. . כאילו בקטע שזה יעצבן אותי מאוד."

כרמל: "מבחינת זכויות אנחנו לא יודעים שמהו מהותי נפגע. כן אנחנו יודעים שיהיו לזה איזשהם השלכות על ילדים. ברמה שאם רוצים להוציא דרכון צריך אישור של שני ההורים או כל מיני דברים כאלה. חוץ מזה לא ידוע לנו על משהו מהותי. אולי בתחום של אימוץ או דברים כאלה."

כרמל ולביא, כמו גם זוגות נוספים, מתייחסים למעמדם הפורמלי במרשם האוכלוסין – כרווקים, כמחיר אישי שנאלצו לשלם בגין בחירתם. תחושתם האישית כי על אף שנישאו קבל עם ועדה וערכו חופה כדת משה וישראל, המדינה אינה מכירה במעמדם כנשואים, נחווית מבחינתם כמחיר אישי כבד. עם זאת, כפי שמציינת כרמל, מחיר זה נתפס בעיניה כנמוך יותר מאשר הבחירה להינשא ברבנות. לביא מוסיף כי אף שבחיי היומיום הוא אינו טרוד ממעמדו הפורמלי כרווק, הוא מבין ומודע לכך שבעתיד הוא עשוי להיתקל במצבים בהם יאלץ להתמודד עם מצב זה, ואף לשלם בגינו מחירים אישיים, נפשיים, בירוקרטיים וכלכליים כאחד.

מעבר לאמור, היו זוגות שסיפרו כי לאור בחירתם להינשא בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות נאלצו להתמודד עם תגובות שונות, קשות בחלקן, מצד בני משפחה, קרובים וחברים ולעיתים גם לנהל וויכוחים אידיאולוגיים בנושא.

יוגב: "האמת שלפני החתונה היו לי מילואים ופגשתי אנשים שהכרתי מהסדיר. גם אנשים דתיים. ומישהו שהיה המפקד שלי פעם אמר לי שצורת החתונה הזו שאנחנו עושים גורמת לקרע בעם ישראל. וזה משהו שנתן לי מוטיבציה לעשות את זה דווקא ככה, ועוד יותר רציתי לעשות את זה ככה. כי אמרתי כאילו מי הוא בכלל שהוא יגיד לי את זה. וכאילו איך הוא הולך כמו איזה כבשה ועושה מה שאומרים לו, בלי לבחון מה הוא עושה, בגלל שככה הוא למד בבית. גם דוד שלך אמר לנו..."

שני: "זהו, מה הוא אמר? (מדברים ביניהם מנסים להיזכר....) שאנחנו משחיתים... משהו ממש קשה."

יוגב: "הדוד שלה גם הסביר את ההיגיון שבממסד, ושזה מתועד ושזה מונע ... אממ.... מיהודי להתחתן עם לא יהודי, נישואין בתוך המשפחה וכאלה."

שני: "הוא אמר לנו שאנחנו משחיתים את עם ישראל. הדוד החרדי. אלה שלא באו.... אז הלכנו להיפגש איתם, לשאול כזה מה אפשר לעשות איך אפשר להגיע לעמק השווה, כי הסברנו להם את המניעים שלנו. שהם הסכימו סך הכל. הם בעצמם לא מתחננים דרך הרבנות כי זה לא מספיק יהודי בשבילם. אממ... זהו.... וזה מה שנאמר."

יוגב ושני מתארים שתי סיטואציות שונות שבהן נאלצו להתמודד עם תגובות לאופן שבו בחרו להינשא. יוגב מספר כי במהלך המילואים זכה לתגובה שלילית מצד מפקדו בעבר, אך מציין כי תגובה זו דווקא נתנה לו מוטיבציה וחיזוק בבחירה, מתוך איזו תחושת צדק. בנוסף, נתקלו שני ויוגב בתגובה קשה מצד דודיה של שני, שבחרו להיעדר מחתונתם על רקע הבחירה להינשא מחוץ לרבנות. אף שהם אינם זוכרים את המילים המדויקות, הם מתארים את הדברים שנאמרו על ידי הדוד כקשים. בהמשך מתארים שני ויוגב כי עשו מאמץ ונסעו לביתם של הדודים כדי לנסות ולגשר על הפערים האידיאולוגיים, אך למרבה הצער מאמציהם העלו חרס. על אף ניסיונות השכנוע מצד כלל בני המשפחה, והלחצים להניא אותם מבחירתם, נשאר שני ויוגב דבקים בבחירתם.

שני: "[...] אנחנו מאוד קרובים. זה היה.... את אמא שלי זה ממש שבר יחסית לעצמה. היא לא ממש מראה שיברון. היא הרגישה לא טוב. זה בא לה בדמות של חולשה פיזית. וירוס כזה שהיא תפסה."

שאלה: היא ניסתה לשכנע אתכם להתחתן ברבנות בגלל זה ?

שני: "כן. אז זהו. מאז המשפחה שלי, אפילו אחותי, שהיא מאוד לא שותפה ללחצים המשפחתיים כזה בדרך כלל, הם כולם התקשרו אלינו אחד אחרי השני, כאילו אבא אמא ואחותי, ש'אללה', שנעשה עיגול פינות שהם יבואו, ולמה ככה, ולמה זה כזה חשוב, ולמה זה משנה. ואז באמת הלכנו אליהם לשיחה מאוד בוגרת ומאוד לא אמוציונלית, באמת. זה היה ממש שיח טוב. שהם הסבירו מה קשה להם ואנחנו אמרנו איך אנחנו רוצים שהטקס שלנו יראה, ולא הגענו לעמק השווה. ועמדנו בלחצים המשפחתיים. הם הבינו שזה חשוב לנו ובדיעבד הם תמכו בנו. כאילו, הם פשוט רצו להשתיק את הדברים שילך חלק וכו'. שאני יכולה להבין את זה. ובטח גם הם היו בהתנגשות כזה. זה היה ממש קצת לפני החתונה. כאילו זה היה ממש איזה שבועיים לפני. הבנתי למה הם מנסים ללחוץ, אבל לא הרגשנו שאנחנו רוצים או יכולים לוותר עליו. להיפך. כאילו, זה בשבילנו סוג של אלטרנטיבה שפויה לכל מה שהם מייצגים. אבל זה לא היה באמת מקום של מרד."

מרבית הזוגות, כמו שני ויוגב, נאלצו להתמודד עם התגובות לבחירתם טרם החתונה. אך היו גם אלה שנאלצו להתמודד עם הפידבקים לאחריה. רעות מתארת את תגובתה של קרובת משפחה, שפנתה לאחר טקס החופה לרב שערך אותו, הטיחה בו האשמות קשות תוך שייחסה לטקס מאפיינים רפורמיים, כלשון גנאי, וזאת על אף שקיימו טקס חופה הלכתי אורתודוקסי.

רעות: "הייתה איזשהו תרעומת על הטקס חופה שהם ראו, ואחר כך הם באו לרב ואמרו לו 'אתה מוכר את האלוהים שלך בכסף, תתבייש אתה עושה חתונה רפורמית'. והוא סיפר לנו את זה אחר כך, וגם אמר שהוא מאוד שמח לדבר עם אנשים כאלה שלא מבינים עד הסוף את האופי של הטקס הזה, והוא פשוט ישב ודיבר איתם, ופייס אותם. חוץ מזה לא היה משהו במשפחה ששמענו עליו."

היו זוגות שביקשו להחריש את בחירתם ולצמצם את מספר השותפים להחלטה, במטרה להימנע מהתמודדות אפשרית עם תגובות שליליות. נעמה מתארת מקרה שבו שיתפה חבר דתי קרוב בבחירתה, ועל אף הסתייגותו טרם החתונה, זכתה ממנו לתגובה אוהבת ותומכת לאחריה. כך או כך, מציינת נעמה, ומידה רבה מייצגת את עמדתם האיתנה של כלל המרואיינים, לא היה בתגובות השונות, קשות ככל שיהיו, כדי להוביל לשינוי בחירתם להינשא או לערער את תפיסות עולמם.

נעמה: "עשינו את זה בשבילנו, אבל הבנו שיש פה אקט מתריס. אבל לרגע לא חשבתי שמישהו יבוא לעצור אותי או לעשות את זה ולקחתי את זה בחשבון שזה מה שאני רוצה ועם זה אני

אצטרך להתמודד. אמרנו להורים נגיד 'אל תעשו מזה עניין. אנחנו אומרים לכם כדי שאתם לא תופתעו, שלא תראו רב בחופה, בבקשה גם אל תספרו ותהפכו את זה לעניין'. אז גם אף אחד לא ידע. ההורים, האחים ידעו, החברים הקרובים... דודים זה – אף אחד לא ידע שהם באים לחתונה... אני לא יודעת מה. יש לי חבר ממש טוב, מישהו שעבד איתי, הוא דתי. יצא שישבנו אצלו לקפה, קצת לפני החתונה והוא התחיל לשאול – מי הרב שמחתן אתכם? ואז פתאום... לא תכננתי לספר, ואמרתי טוב, אני לא משקרת לו, אני לא רוצה להעמיד אותו בסיטואציה. וממש עד הרגע האחרון היה סימן שאלה אם הוא מגיע.. ואז כמה ימים לפני החתונה הוא אמר 'נעמה אני צריך לדעת אם זו חתונה רפורמית'. אמרתי לו תקשיב זה לא חתונה רפורמית, זו חתונה הלכתית. רב לא מקיים אותה אבל זו חתונה הלכתית. ואז יום אחרי החתונה הוא שלח לי הודעה מרגשת שזו החתונה היהודית הכי יפה שהוא היה בה, ואיזה אישי זה היה ואיזה כיף היה לראות שמברכים אותנו ככה, והוא ממש דתי. וזה ממש זכור לי, כאילו אמרתי אני לא מכשילה אף אחד, מי שחשוב לו לא לקחת חלק בטקסים כאלו – כאילו אם זה אומר שהוא לא יבוא, אז הוא לא יבוא. בטח לא מעקמת את האמת שלי בשביל לרצות מישהו אחר. [...] כאילו ברמה החברתית בכלל לא מרגישה ששילמתי מחיר. הפוך, אני מרגישה היום שאני מובילה אגינדה. כאילו אני אומרת בגאווה שאני לא נשואה ברבנות."

המחירים האישיים עליהם דיווחו הזוגות, אם כן, התחלקו לשני סוגים מרכזיים – האחד נוגע להשלכות השונות מול מוסדות המדינה, והשני לתגובותיהם של קרובים ובני משפחה ביחס לבחירתם. אופיין וגובהן של העלויות השתנה, בין היתר, לנוכח אופן הסדרת מעמד הזוגיות הפורמלי. לפחות מנקודת מבטם האישית של הזוגות, ניכר כי העלויות האישיות שנאלצו לשאת בהן, אינן גבוהות במיוחד. נכונותם לשאת בעלויות האישיות עשויה להצביע על עליונות חשיבותן של המשמעויות המוקנות לבחירה להינשא מחוץ לרבנות על פניהן, וכן עשויה ללמד כי עלויות אלה נתפסות בעיניהם כנמוכות יותר מאלו של נישואין ברבנות, כפי שהם תופסים זאת.

התמודדות עם סוגיית החוק

התרבות הפוליטית בחברה הישראלית בימינו מתאפיינת בשימוש בפוליטיקה אלטרנטיבית, כמו גם בירידת מקומו וערכו של החוק ובשינוי אופיו של תהליך קביעת המדיניות מ-Top-Down ל-Bottom-up. היות שתופעת הפוליטיקה האלטרנטיבית מאופיינת ביוזמות פרטיות בלתי חוקיות, או על סף החוקיות, היא מעוררת דילמות נורמטיביות חשובות. מחד גיסא יוזמות אלו מהוות לכאורה ביטוי מובהק לרצון הציבור ולפיכך זהו דפוס של דמוקרטיה ישירה. מאידך גיסא, היעדר

חוקיותן עלול לגרום נזק למרקם הדמוקרטי, לכיבוד החוק, לנורמות הציות לחוק ולסולידריות החברתית (מזרחי, יובל, & כהן, 2011; בונה, 2016). תופעת הנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, כיוזמה של פוליטיקה אלטרנטיבית, טומנת בחובה גם התמודדות עם סוגיית החוק.

כאמור, על פי סעיף 7 לפקודת הנישואין והגירושין, שאושר כתיקון לחוק לפתיחת אזורי הרישום לנישואין באוקטובר 2013, נקבע כי "כל שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושין שלו, או לרישום הנישואין או הגירושין שהוא סידר לאחר, דינו – מאסר שנתיים" (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 2013). בהקשר זה מעניין לציין כי על פי חוק שיפוט בתי הדין הרבניים, נישואין יכולים להיעשות אך ורק על פי כללי ההלכה האורתודוקסיים (חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953). היות שכן, טקסי נישואין אלטרנטיביים למיניהם, לרבות רפורמיים או קונסרבטיביים, אינם מוגדרים על פי החוק בישראל כנישואין, בין היתר לנוכח העובדה שלרבנים רפורמיים וקונסרבטיביים אין זכות לשמש כרושמי נישואין, היות שלא הוסמכו לכך על ידי הרבנות הראשית (דוברין, 2006). כך יוצר הסעיף החדש את המצב האבסורדי לפיו בעוד שנישואין לא אורתודוקסיים שנערכים ונרשמים מחוץ לרבנות אינם נחשבים לעבירה על החוק, שכן כלל אינם נחשבים לנישואין, עריכתם של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות היא פעולה בלתי חוקית, לכל הפחות על גבול החוקיות, שדינה שנתיים מאסר. עם זאת, ראוי לציין כי בפועל עד היום מעולם לא נאכף החוק על ידי גורמי האכיפה בישראל, ולא הביא למאסרם של זוגות או עורכי חופות³⁰.

'חופות' ו'מבוי סתום' הם שני הארגונים המספקים כיום מסלול של נישואים אורתודוקסיים-הלכתיים מחוץ לרבנות, זאת לצד רבנים שונים, בהם אורתודוקסיים, העורכים נישואים פרטיים באופן עצמאי. שני הארגונים, במסגרת המידע המפורט באתר האינטרנט שלהם, נותנים את הדעת באשר לאופן התמודדותם עם הסוגייה המשפטית-חוקית הטמונה בבסיס פעילותם בניגוד, לפחות לכאורה, לסעיף 7 לפקודת הנישואין והגירושין (פקודת הנישואין והגירושין (רישום), 2013).

בעמוד השאלות והתשובות של ארגון חופות, במסגרת התחום המשפטי, מופיעה השאלה "אין מיזם 'חופות' מתכוון להתמודד עם ההגבלות החוקיות?". בתשובה לה נכתב כי "אין מגבלה חוקית לערוך חופה כדת משה וישראל לזוגות שהרבנות הראשית מסרבת שלא-בצדק לרשום לנישואין. במקרים הנוגעים לזוגות שהרבנות הראשית לישראל כן היתה מסכימה לרשום לנישואין - נעשה שימוש

³⁰ בחודש יולי 2018 הגיש בית הדין הרבני בחיפה תלונה נגד הרב הקונסרבטיבי חיון, העומד בראש קהילת מוריה בחיפה, לאחר שחיתן מעובכי חיתון ולא דיווח על כך. הרב חיון עוכב לחקירה, אך שוחרר והתחייב להתייצב לחקירה נוספת מספר ימים לאחר מכן. שעות לאחר ששוחרר ובעקבות הפרסומים בתקשורת. היועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבלית הורה שלא לחקור את הרב חיון "עד להשלמת הבירור אם מעשיו מעלים אכן חשד לביצוע עבירה פלילית".
<https://www.haaretz.co.il/news/law/1.6291196>; <https://www.haaretz.co.il/news/law/1.6291578>

משולב באלמנטים שמרחיקים את הזוג ואת מסדר/ת החופה מהשוליים הפליליים - כגון רישום נישואין אזרחיים במשרד הפנים, מגוון הסכמים עליהם חותמים הזוגות, זהות עורך/ת החופה והעדים וכיו"ב.³¹

בחוברת המידע המפורסמת באתר של 'נישואים פרטיים כהלכה' בהובלת ארגון 'מבוי סתום', בתשובה לשאלה "האם קיימת סכנת מאסר או רישום פלילי לבני זוג הנישואים באופן פרטי?", נכתב כי "[...] לכאורה, משמעות הדברים היא שנישואים פרטיים ללא רישום היא עבירה פלילית מצד בני הזוג הנישואים ומסדר הקידושין, עבירה הנושאת עונש מאסר. אם כי במישור העקרוני אין אפשרות לבטל לחלוטין את הסיכון הזה, יש לציין שני דברים: ראשית, החוק איננו מיושם בפועל. נכון להיום לא ידוע על אף מקרה של אישום פלילי בגין נישואים פרטיים, וזאת על אף שבישראל נערכות חתונות פרטיות כדבר שבשגרה. שנית, הפרשנות המשפטית לחוק נתונה במחלוקת, ולפיכך עדיין לא ברור אם הסנקציה הפלילית בחוק חלה על עריכת נישואים פרטיים. הסוגיה טרם הוכרעה ונמצאת בימים אלו בדיון בבית המשפט."³²

זאת ועוד, בהערות לתשובה זו מצוין כי "על-פי עמדת היועץ המשפטי לממשלה (משנת 2017) פקודת הנישואין והגירושין חלה על כל מי שנישא על פי "הדין הדתי הרלוונטי", ובכלל זה יהודים שנישאו על-פי ההלכה. לעומת זאת, על-פי עמדת היועץ המשפטי לכנסת בתגובה לעתירת עמותת 'מבוי סתום' (בג"ץ 2102/18) החוק אינו אוסר כלל על עריכת נישואים פרטיים, אלא רק על אי-דיווח לרשויות. קיימות גם פרשנויות אחרות."

כלל המרואיינים העידו כי ידעו מראש שבחירתם מהווה עבירה על החוק שדינה שנתיים מאסר. חלקם סיפרו כי הארגון באמצעותו נישאו יידע אותם על כך. רובם ככולם גם העידו כי ידיעת החוק כלל לא היוותה שיקול בבחירתם, זאת לנוכח העובדה שככל הידוע להם, או כפי שהוסבר להם על ידי הארגון דרכו נישאו, החוק אינו נאכף בפועל. היות שכך, לא חשו הזוגות תחושה של לקיחת סיכון ממשית, ועל כן לא נרתעו מלבצע ביודעין עבירה על החוק.

שאלה: ידעתם שאתם עושים עבירה על החוק שדינה שנתיים מאסר?

שניהם: "כן."

תומר: "אנחנו והרב. ביחד."

³¹ ארגון חופות – שאלות ותשובות – התחום המשפטי - <https://did.li/ZFzIC>

³² נישואים פרטיים כהלכה – בהובלת עמותת 'מבוי סתום' – חוברת מידע לזוגות - <https://did.li/gR2YH>

שאלה: ידעתם את זה לפני החתונה?

לירון: "כן. גם ידענו את זה בעצמנו את זה. וגם ארגון חופות מיידע על זה את הזוגות שמתחתנים אצלו. שזה דבר הגיוני ואחראי לעשות."

שאלה: זה היה שיקול?

שניהם: "לא."

תומר: "הם אמרו לנו שהם מתים שינסו אותם. שהם רק מחכים לזה. שזה כל כך לא חוקתי... שהם רק..."

לירון: "בעצם הסיבה שהחוק הזה עדיין קיים הוא שאף פעם לא ניסו להפעיל אותו ואז אי אפשר היה לפסול אותו. לי זה נראה מאוד ברור שאף אחד לא יכנס לשנתיים מאסר על זה ברגע שהחוק הזה יעמוד למבחן."

כפי שניתן להבין מדבריהם של תומר ולירון, וכפי שהעידו מרואיינים נוספים, הן עורכי הטקסים והן הזוגות עצמם, היו מוכנים לאפשרות של מעצר, ואף ייחלו לכך במידה מסוימת³³. אין לטעות ולהבין מכך כי הזוגות או עורכי החופה נכונים להישלח למאסר של שנתיים בגין בחירתם, אלא שהנחתם היא שמאסר שכזה יעורר הדים תקשורתיים וציבוריים כאלה שיובילו לביטולו של החוק ולביטוי השקפתם ועמדתם. כך למעשה עשויה הבחירה בעבירה על החוק, במידה ואכן ייאכף, להוביל בפועל דווקא לביטולו, ועל כן יש גם בה כדי לשרת ולקדם את המטרה. יוצא אפוא שלא רק הנחת היעדר האכיפה מובילה לחוסר רתיעה מהפרת החוק, אלא שגם אפשרות האכיפה, באופן פרדוקסלי, מדרבנת את הפרתו ועריכתם של נישואין פרטיים מחוץ לרבנות.

מרבית הזוגות הביעו חוסר בקיאות בדקויות החוק ופרטיו. חלקם טענו כי רישום הנישואין בחו"ל או רישומם כידועים בציבור פותרת את הסוגייה החוקית. אולם טענה זו אינה מעוגנת מפורשות בחוק, ומבוססת בעיקר על אי בהירותו בנושא תוך פרשנותו כך שיש לדווח לרשויות ולרשום את הנישואין בדרך כלשהי, הגם אם מדובר בנישואין אזרחיים שנערכו בחו"ל או הסדרת המעמד כידועים בציבור.

³³ ביולי 2018, לאחר שהמשטרה עיכבה ותחקרה רב קונסרבטיבי בחיפה בנוגע לעריכת חתונות מחוץ לרבנות, עשרות מתחתנים וזוגות שנישאו מחוץ לרבנות הסגירו עצמם בתחנות המשטרה בתל אביב ובירושלים, ואחרים "הודו" בפשעם במדיה החברתית. אולם המשטרה סירבה לעצור את המעורבים (דוח חופש הדת הבינלאומי ל-2018, משרד החוץ האמריקני, המשרד לדמוקרטיה, זכויות אדם והעבודה).

רעות: "זה היה חשוב מבחינה משפטית חוקית, כי בעצם היה אסור לנו לנהל את הטקס של החתונה בלי שנהיה קודם כל ידועים בציבור."

עופר: "יש בחוק תחום אפור. חופות ממליצים קודם לטוס לקפריסין או משהו ולהתחתן שם אזרחית, ואז הכל בסדר. ואז מגיעים למשרד הפנים, נרשמים במשרד הפנים. כי החוק אומר שאתה חייב ללכת ולהודיע אם התחתנת. אבל ממקרים שקרו גם בג"צ אמר שהחוק הזה לא חוקתי ואי אפשר לפסוק על פיו."

[...] שאלה: ידעתם שאתם עושים עבירה על החוק שדינה שנתיים מאסר?

שניהם: "כן ידענו."

שאלה: זה היה שיקול?

רעות: "לא."

עופר: "ישבנו על זה וביררנו קצת, והבנו שאף אחד לא באמת אוכף את זה."

רעות: "ידענו שנוכל להעביר את כל הטקס בלי שיקרה משהו רציני מבחינה משפטית. כדי לא להתעסק עם זה חתמנו אצל עורך דין על ידועים בציבור."

עופר: "לא נראה לי שזה עוזר."

רעות: "אני חושבת שבגלל זה עשינו את זה. בנוסף ליתרונות של זה מבחינת ההכרה של המדינה. לדעתי הוא אמר שזו גם אפשרות."

עופר: "זו אפשרות, אבל אפשרות שלא מנקה אותך מבחינה חוקית. מה שמנקה אותך מבחינה חוקית זה להתחתן אזרחית לפני כן ואז לבוא למדינה ולהודיע להם, התחתנו, ואז אתה יכול לעשות כל דבר שאת רוצה, כי הודעתי שהתחתנתי."

רעות: "ממה שאני זוכרת שתי האופציות עמדו לרשותנו, שהקלה והמהירה יותר היא הידועים בציבור. זה מה שאני זוכרת."

שיח קצר זה, שהתנהל בין רעות לעופר במהלך הריאיון, מבטא לא רק את חוסר בקיאותם בפרטי החוק, אלא גם את העובדה שהסוגייה החוקית כלל לא היוותה שיקול מבחינתם, ועל כן לא עצרו כדי לבחון ולהעמיק בה. הם אינם בטוחים האם רישום הנישואים בחו"ל או כידועים בציבור אכן פותר אותם מדבר עבירה, וגם לא לגמרי זוכרים האם זו הייתה הסיבה שבגינה החליטו להירשם

כידועים בציבור. כך או כך, ברי כי הם אינם מייחסים לכך חשיבות מיוחדת ואינם חשים שלקחו סיכון כלשהו.

מחקר שנערך בתחום של פוליטיקה אלטרנטיבית וביקש לבדוק את עמדות הציבור הישראלי ביחס לתופעה, מצא כי "בכל הקשור לעמדות הציבור הישראלי פוליטיקה אלטרנטיבית הינה מאפיין דומיננטי בתרבות הפוליטית בחברה הישראלית. עם זאת, הציבור הישראלי מסתייג מאוד מהיגדים שמצדיקים הפרת חוק ברורה או מתן שוחד. בכך יש משום התכחשות עצמית, לפיה הפרטים עושים רציונליזציה לפעולות שנמצאות על גבול החוק או שאינן חוקיות כלל תוך מתן הצדקות כאלה ואחרות והגדרת תחומים כ"אפורים". (מזרחי, יובל, & כהן, 2011)

ואכן, כלל הזוגות העידו על עצמם כשומרי חוק, אך הסבירו ונימקו מדוע הפרת החוק במקרה הזה שונה ונבדלת ממקרים אחרים, תוך שהם עושים רציונליזציה למעשיהם. מלבד הטענה כי החוק לא נאכף בפועל, וכי אילו היה נאכף היה בכך דווקא כדי להוביל לביטולו, היו זוגות שטענו כי החוק עומד בניגוד לתפיסת עולמם וצו מצפונם, ועל כן בחרו לבצע עבירה ביודעין. כך למעשה ביטאו זוגות אלה עמדה לפיה אידיאולוגיה, לפחות במקרה זה, קודמת לערך החוק.

שאלה: השאלה היא איך מקבלים החלטה שהחוק הזה פחות חשוב ואפשר לעבור עליו?

עופר: "כי אם מתחברים לאמונות ולדברים שאנחנו מאמינים בהם, אז, יש חוקים ויש חוקים. זאת אומרת... זה לא ככה... זה לא בקטע של החוק הזה הוא לא חוקי. אם יש חוק הוא חוקי. ניגשנו לזה מתוך ידיעה מה בדיוק החוק, ומתוך הבנה שאם צריך להסתבך, נסתבך."

רעות: "אני לא חושבת שלרגע הרגשנו עבריינים. כאילו במקום הזה. אולי קצת נבהלנו, ביררנו על זה קצת. גם מבחינת חופות נתנו לנו את ההרגשה הבטוחה שהחוק הזה מאוד קשה לאכוף אותו ושהוא לא נאכף, אז הרגשנו יחסית בטוחים. ולרגע לא הרגשנו שאנחנו עושים משהו אסור, זאת אומרת אשמה, בושה או פחד לא ליוו אותנו בתהליך הזה."

רעות ועופר מסבירים כי ידעו שהם עוברים על החוק, אך היות שהונעו מתוך אמונה במעשיהם, כלל לא חשו כמי שעברו על החוק. זאת ועוד, ידיעתם כי החוק אינו נאכף בפועל, שיחררה אותם לחלוטין מתחושת האשמה, הבושה או הפחד מכך שעברו על החוק. חגיית, באופן דומה, טוענת שלא רק שעברה על החוק ביודעין, אלא שהרגישה נוח יותר להפר חוק ביודעין מאשר להינשא באמצעות הרבנות.

חגית: "אני יותר חיה עם זה בשלום מאשר שהייתי חיה בשלום עם לממן את הגוף החשוך הזה. אז בסדר. אין לי בעיה לעבור על החוק הזה. אף אחד לא חף מפשע. נראה לי שכל אחד עושה איזה עבירה, זו העבירה שלי..."

חגית עושה רציונליזציה לעבירתה על החוק בטענה כי כולם עושים עבירות כלשהם על החוק, וזו העבירה שלה. בדבריה היא אף לא מנסה להתנער מכך שעברה ביודעין על החוק, אלא מגמדת למעשה את דבר העבירה, ומציבה אותו אל מול עבירות פוטנציאליות אחרות. כך, כפי שמשתמע מדבריה, הפרתו של חוק זה נעשית חמורה הרבה פחות, אם בכלל, מהפרתם של חוקים אחרים. חגית מציינת כי העדיפה לעבור על החוק מאשר לממן מוסד "חשוך" כמו הרבנות הראשית ולהינשא דרכה.

מתן ונטע לא רק מגמדים את דבר העבירה שעשו, אלא משווים את החוק למה שמכונה "פקודה בלתי חוקית בעליל"³⁴ ובכך מייחסים חשיבות ואף חובה מוסרית להפרתו. הם מחזקים ותומכים במוצהר בהפרת החוק וטוענים שיש בה כדי להביא לשבירת המונופול הרבני ולהיעלמותה של הרבנות מהנוף. נטע אף מוסיפה כי כדי לקדם את עקרונותיהם בנושא הם נכונים לשלם את המחיר הכרוך בהפרת החוק, קרי שנתיים מאסר.

שאלה: עושה רושם שאתם אזרחים שומרי חוק. איך מחליטים שיש חוק שזה בסדר להפר אותו?

מתן: "זה מה שנקרא פקודה בלתי חוקית בעליל. ובמקרה הזה לזה נוסף גם המושג של אות מתה, כלומר אם באמת יתחילו לאסור אנשים שהתחתנו לא ברבנות, זה מאוד יאניץ לדעת את ההיעלמות של הרבנות מהנוף."

נטע: "חוץ מזה שיש גם עניין של מוסר. שאני חושבת שמוסר אישי יש לו משמעות, הוא לא בטל לחלוטין מפני מוסר ציבורי. וזהו. אנחנו נכונים לשלם את המחיר."

³⁴ פקודה בלתי חוקית בעליל – "ביומה הראשון של מלחמת סיני, ב-29 באוקטובר 1956, הוטל עוצר על כפרי "המשולש הקטן" הערביים, ובהם כפר קאסם. 47 איש שבו מעבודתם בלא שנודע להם דבר הטלת העוצר. הם נורו בדם קר בידי חיילים ישראלים. בית המשפט שדן במקרה המכונה "פרשת כפר קאסם", טענו החיילים להגנתם כי מילאו פקודה, ולכן אינם נושאים באחריות פלילית למעשה. בית המשפט דחה את טענות הנאשמים והגדיר אז בפסיקתו את המושג "פקודה בלתי חוקית בעליל": "אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עיוורת, והלב אינו אטום או מושחת – זוהי מידת אי החוקיות בעליל הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של חייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו".

מאז, ולפי החוק בישראל, חל איסור לציית לפקודה שהיא "בלתי חוקית בעליל" (בעליל כלומר ברור וגלוי). המציית לפקודה כזו נושא באחריות פלילית על העבירה שביצע תוך כדי ציות לפקודה.

ההחלטה האם פקודה "בלתי חוקית בעליל" אינה ניתנת לפרשנות אישית, שכן אז יוכל כל חייל להחליט לאיזו פקודה הוא מציית ולאיזו לאו. לכן הוגדר כי כאשר הפקודה סותרת את המוסר האנושי האוניברסלי, דוגמת פגיעה בחפים מפשע או בחסרי ישע, היא בלתי חוקית בעליל" (מתוך: אפרת אבן, מתוך לקסיקון אזרחות באתר הספרייה הווירטואלית של מט"ח - <https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=17267>)

קרן, שאביה חיתן אותה ואת בן זוגה, ארז, ובכך ביצע גם הוא עבירה על החוק, מספרת כי גם הוא ידע כי הוא עובר על החוק. היא מציינת כי אביה הוא אמנם אדם שומר חוק, אך בהיעדר האכיפה הוקל גם עליו לבצע את העבירה על החוק, שכן הוא לא חש שלקח סיכון כלשהו. זאת ועוד, קרן מספרת כי בחירתם להינשא בכלל וכהלכה בפרט נעשתה במידה רבה לנוכח הלחץ מצד הוריה. היות שכך, מסכמת קרן - "אידיאולוגיה מול חוק... האידיאולוגיה מנצחת" - ובדבריה אלה מבטאת במידה רבה את השתרשותה של הפוליטיקה האלטרנטיבית בתרבות הפוליטית בישראל.

קרן: " בגלל שזה היה בשבילם (ההורים שלה - הערה שלי) הם לא יכו לים לבוא אלינו בדרישות על זה. דווקא היחיד שבאמת יש לו סכנה זה היה אבא שלי, כי אם יעשו משהו למישהו זה למחנתים. אבל ... תשמעי זה גם היה אידיאולוגיה מול חוק.. האידיאולוגיה מנצחת. שהבת שלו תהיה נשואה כדת זה יותר חשוב."

הרציונליזציה שעשו הזוגות לפעילותם על גבול החוקיות, אף שהעידו על עצמם כשומרי חוק, מלמדת על נורמות של ירידת ערך החוק, היעדר הרתעה ואכיפה, ועליונות חשיבותה של האידיאולוגיה על פני החוק. במילים האחרות, נראה במקרה זה כי "המטרה מקדשת את האמצעים", ומכאן שהמשמעויות שמקנים הזוגות לבחירתם עולות על חשיבותו של ערך החוק.

בסיכומו של דבר, באשר לשאלת העלויות הכרוכות בבחירתם של הזוגות, הכלכליות, האישיות, והחוקיות, נראה כי אף שנכונותם של הזוגות לשאת בהן משקפת גם ממד אישי-אינדיבידואלי בבחירה, יש במניעים והמשמעויות הפוליטיות המוקנות לה כדי להצדיק, להגמיש ולהרחיב בצורה ניכרת את טווח המחירים שהם נכונים לשלם בגינה.

מניתוח הממצאים עולה כי העלויות השונות, כל אחת בנפרד וכולן גם יחד, נמוכות יחסית כשלעצמן, ובעיקר נמוכות לעומת העלויות הכרוכות מבחינת הזוגות בנישואין ברבנות והמשמעות שהם מקנים לאפשרות זו. עם זאת, חשוב לזכור כי גובהן ומשמעותן של העלויות השונות, מעצם טיבן, הם סובייקטיביים וכמעט בלתי ניתנים לכימות. כך למשל היעדרותם של בני משפחה מהחתונה עשויה להיות מחיר גבוה במיוחד עבור זוגות אחדים, ומחיר זניח בעבור זוגות אחרים. כך למשל פגיעה בזכות מסוימת עשויה להיות הרסנית מבחינת זוג אחד, אך חסרת חשיבות עבור זוג אחר.

זאת ועוד, ראוי להפנות את תשומת הלב לעובדה כי המרואיינים במסגרת מחקר זה, הם רק אותם הזוגות ששקלו את העלויות השונות ובסופו של דבר בחרו ליישם את אפשרות של נישואין מחוץ לרבנות. אפשר רק להניח שיתכן וישנם זוגות ששקלו את העלויות שיאלצו לשלם - כלכליות, אישיות

וחוקיות – והגיעו למסקנה כי אלו גבוהות מדי מבחינתם, כך שהיעדר נכונותם לשאת בהן הוביל לויתורם על בחירה זו של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות.

מסקנות וסיכום

תופעת הנישואין האורתודוקסיים מחוץ לרבנות היא תופעה ייחודית ומרתקת. בחירתם האידיאולוגית של זוגות, חילונים ודתיים כאחד, להינשא בטקס אורתודוקסי, כדת משה וישראל, המזוהה עם הממסדיות, ובה בעת בחירתם שלא להינשא ברבנות הראשית, אף שיכולים היו לעשות כן, ותוך ערעור על הממסדיות – מגלמת פרדוקס שיש להסבירו. מחקר זה, דרך התרת הפרדוקס, שופך אור על האופן שבו פעולות אינדיבידואליות יומיומיות, כמו בחירה בטקס הנישואין, טומנות בחובן משמעויות חדשות ברבדים נוספים.

ניתוח הממצאים מלמד כי במסגרת התופעה מבצעים הזוגות שתי בחירות נפרדות. האחת, הבחירה לערוך טקס נישואין אורתודוקסי המזוהה בדרך כלל עם הממסדיות הרבנית, ולא טקס אלטרנטיבי או רפורמי למשל. השנייה, הבחירה שלא להינשא באמצעות הרבנות הראשית, ממנה נובעת גם הבחירה באופן הסדרת המעמד הזוגי – אם באמצעות נישואין בחו"ל או כידועים בציבור. הבחנה זו בין הבחירות חשובה לא רק כדי להבדיל תופעה זו מהתופעה של נישואין אלטרנטיביים או אחרים מחוץ לרבנות, אלא גם כדי לאפשר הבנה מקיפה ומעמיקה יותר של מרכיבי התופעה והתנאים המתגבשים לכדי הופעתה.

הבחירות המרכיבות את התופעה בשלמותה, כל אחת בנפרד ושתייהן בכפיפה אחת, כרוכות בעלויות שונות – כלכליות, אישיות וחוקיות. ממצאי המחקר מלמדים כי התנאי לכך שיתלכדו כולן לכדי הבחירה השלמה בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות, הוא נכונותם של הזוגות לשאת בעלויות הכרוכות בכל אחד ממרכיביה. חשיפת המניעים של הזוגות והמשמעות שהם מייחסים לבחירותיהם, אפשרה את יישוב הפרדוקס הטמון, לפחות לכאורה, בקיומו של טקס אורתודוקסי פרטי.

בחירת התופעה בפרספקטיבה התיאורטית של השתתפות פוליטית, פוליטיקה אלטרנטיבית והתנהגות דמוית יציאה, אפשרה התחקות אחר האופן בו מגויס טקס הנישואין האורתודוקסי להשמעת ביקורת ומחאה כלפי מדיניות הנישואין בכלל, וכלפי הרבנות הראשית הפרט. באמצעות השימוש במסגרת תיאורטית זו, אופיינה הבחירה בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות כהתנהגות דמוית יציאה וכפעולה אינדיבידואלית קולקטיבית, במסגרתה פועלים הזוגות, באופן בלתי חוקי או על סף החוקיות, לאספקתו האלטרנטיבית של טקס הנישואין האורתודוקסי, מתוך אחריות חברתית ובמטרה לחולל שינוי למען רווחתם האישית ולמען מה שהם תופסים כטוב המשותף.

ממצאי המחקר חושפים שילוב מעניין בין מניעים ומשמעויות אישיים ופוליטיים, והאופן בו נשזרים אלו באלו. מחד גיסא, עולה באופן חד וברור כי בחירתם של הזוגות מהווה צעד ערכי-הצהרתי שמטרתו להשמיע ביקורת ומחאה כנגד מדיניות הנישואין והמונופול הרבני על ענייני המעמד האישי. צעד זה נועד להפעיל לחץ על המונופול הממשלתי, באמצעות קביעת עובדות בשטח, כדי להוביל לשינוי מדיניות ולגליזציה בדיעבד של האלטרנטיבות השונות. מאידך גיסא, ובאופן שאינו סותר את המסקנה כי מדובר באקט פוליטי במידה רבה, מונעת בחירה זו גם ממשמעויות ומניעים אישיים. הזכות לבחירה, לאוטנטיות ולביטוי עצמי, הרצון בהימנעות מתחושות של כפייה, העדפות פרטיות ורצונות אישיים, כמו גם הרצון ליצירת הגנות אישיות מפרשנויותיה ההלכתיות של הרבנות במצב של פקיעת הנישואין – כל אלו גם יחד משקפים מרכיבים אישיים בבחירתם של הזוגות.

הבחירה בטקס נישואין אורתודוקסי קשורה בחשיבות שמייחסים הזוגות לזהותם היהודית, שמירתה וטיפוחה של המסורת והתרבות היהודית, ובתחושת השייכות המושגת לנוכח עריכתו. בחירה אקטיבית וחופשית בטקס האורתודוקסי אפשרה לזוגות התנערות מתחושת הכפייה הכרוכה בנישואין ברבנות. יתרה מכך, היא נמצאה כמעצימה את החיבור לטקס הדתי, את הנכונות להעמיק במהותו ובתכניו ואת המחויבות לגבולותיה של ההלכה. הבחירה בטקס אורתודוקסי מהווה בעיקרה בחירה אישית, נטולת ממד פוליטי מוצהר, המבוססת על רצון בשייכות וחיבור למרכיבי הזהות היהודית האישית של הזוגות. עם זאת, בחירה זו כרוכה גם בערעור על מונופול הרבנות בענייני המעמד האישי, על מה שנתפס כהשתלטות על היהדות ועל פרשנותה המחמירה והשמרנית את דין התורה. מניעים כגון הרצון להוביל לצמיחתו והתבססותו של פלורליזם דתי, שבירת המונופול הרבני וסלילת דרכים נוספות ליצירת תחושות שייכות וחיבור לזהות היהודית, שיהלמו את השקפת עולמם וסגנון חייהם, משקפים קיומו של הממד הפוליטי הכרוך בבחירה זו. הבחירה בטקס המזוהה עם הממסדיות הרבנית, אך תוך התנערות מהממסד הרבני וערעור על פרשנותו ההלכתית וסמכותו הבלעדית, מדגישה את הממד הפוליטי שבבסיסה.

הבחירה בנישואין מחוץ לרבנות, כמו הבחירה בטקס אורתודוקסי, אינה נעדרת מרכיבים אישיים, ובכלל זה הזכות להינשא על פי השקפת עולמם האישית, הרצון להימנע מתחושות הכפייה ומהפרוצדורות הכרוכות בנישואין ברבנות והצורך לייצר הגנות אישיות במצב של גירושין, עגינות, סרבנות גט וחליצה. עם זאת, ממצאי המחקר מעידים באופן ברור על כך שמדובר במידה רבה באקט פוליטי של מחאה וביקורת כנגד מדיניות הנישואין הנהוגה כיום. באמצעות "הצבעה ברגליים", מטרתו של צעד זה היא לקבוע עובדות בשטח שיפעילו לחץ על המונופול הממשלתי ויובילו לשינוי מדיניות. הבחירה בנישואין מחוץ לרבנות מונעת מחוסר שביעות רצונם של הזוגות ממדיניות

הנישואין הנהוגה כיום בישראל שנתפסת כאנטי-דמוקרטית, אנטי-ליברלית ואנטי-פלורליסטית, ממידות האמון הנמוכות שרוכשים הזוגות לרבנות הראשית, מהיעדר תחושת היכולת להשפיע בערוצים המקובלים, ומפגיעתה של מדיניות זו במגוון ערכים ליברלים להם מחויבים הזוגות על פי השקפת עולמם, כגון אי התערבות בחיי הפרט, שוויון והיעדר אפליה, חופש הבחירה, חופש הדת וחופש מהדת.

למרות הממד ההצהרתי והערכי בבחירתם של הזוגות, ומטרתם להשמיע ביקורת ומחאה נגד מונופול הרבנות על ענייני המעמד האישי בכלל ונגד מדיניות הנישואין בפרט, קשה להעריך את מידת הצלחתו של צעד מחאתי זה בהפעלת לחץ על המונופול הממשלתי, וביתר שאת ביצירת שינוי ממשי. יתכן ועצם קיומה של פרצה המאפשרת את האלטרנטיבה של נישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות בעלויות כלכליות וחברתיות נמוכות, דווקא מפחיתה דה פקטו את הלחץ על המונופול הממשלתי, שכן היא משמרת את היקפה וממדיה של התופעה מצומצמים למדי ונחלתם של זוגות אידיאולוגיים המבקשים להביע את מחאתם הערכית. לא מן הנמנע שדווקא היעדרן של פרצות המאפשרות נישואין מחוץ לרבנות והסדרת המעמד הזוגי בדרך זו או אחרת, או קיומן של עלויות גבוהות היו מגבירים את המחאה, ובהתאם את הלחץ על המונופול הממשלתי. באמצעות "העלמת העין" של הרשויות השלטון, אשר מקטינה את עלויות הבחירה, נותרת המחאה כפעולה אינדיבידואלית קולקטיבית בהיקפים מוגבלים.

נכונותם של הזוגות לשאת בעלויות הכרוכות בכל אחת מהבחירות ושתייהן גם יחד, ההתבררה כתנאי לבחירתם השלמה בנישואין אורתודוקסיים מחוץ לרבנות. העלויות הכרוכות בבחירת טקס אורתודוקסי הן בעיקר עצם המחויבות לגבולותיה של ההלכה, הגם שלעיתים מתנגשת האחרונה עם ערכים ליברליים של הזוגות, וכן, בהנחה שנערך מחוץ לרבנות – גם התמודדות עם סוגיית החוק. העלויות הכרוכות בנישואין מחוץ לרבנות הן בעיקר הוצאות כלכליות גבוהות יותר, פגיעה אפשרית בזכויות עתידיות ותגובותיהם של קרובים ובני משפחה, והן תלויות בין היתר בבחירת אופן הסדרת המעמד הזוגי. כך למשל, בעוד שהזוגות הבוחרים בהסדרת המעמד כידועים בציבור נאלצים לשאת במחיר של פגיעה אפשרית בזכויותיהם והשלכות בירוקרטיות של הוכחת מעמדם בפני הגופים השונים, נאלצים הזוגות הבוחרים בנישואין בחו"ל לשאת בעלויות כלכליות גבוהות יותר ולהסתכן במידה רבה יותר במעורבותה של הרבנות במצב של גירושין.

אף שהעלויות הכרוכות בבחירתם של הזוגות הן נמוכות יחסית, הן קיימות, בעלות משמעות ודורשות התייחסות. הזוגות מוכנים לשאת בעלויות הכרוכות בבחירתם בשל אמונתם בצדקת

דרכם, מחויבותם לערכים הליברליים העומדים בבסיסה, התנגדותם ומחאתם כנגד מדיניות הנישואין, ורצונם לשנותה על ידי עיצוב המציאות בשטח. מחקר זה מלמד כי כל אחת מהבחירות, על מניעה ומשמעויותיה, עומדת במידה רבה בפני עצמה, אך שתיהן גם יחד תלויות בנכונותם של הזוגות לשאת בעלויות הכרוכות בכך. טווח המחירים שנכונים הזוגות לשלם בגין בחירתם מוצדק, מתרחב ומתגמש לנוכח המניעים והמשמעויות הפוליטיות המוקנות לבחירתם. עם זאת, היות שממצאי המחקר מלמדים כי מדובר בעלויות נמוכות יחסית ולא מסוכנות מדי, הרי שמדובר באקט פוליטי פשוט, נגיש ונוח למדי.

ברמה התיאורטית, מחקר זה שוזר בין מה שמכונה בספרות המחקרית "התנהגות דמוית יציאה", לבין "פעולה אינדיבידואלית קולקטיבית", בכך שהוא קושר בין הבחירה באספקה האלטרנטיבית של המוצר הציבורי לבין מעשה אסרטיבי של לקיחת אחריות למען הטוב המשותף. זאת ועוד, ממצאי המחקר מאפשרים לטעון כי הבחירה בהתנהגות דמוית יציאה, כאסטרטגיית פעולה של לקוחות שאינם מרוצים ממדיניות הארגון, תלויה גם בנכונותם לשאת בעלויות הכרוכות בבחירה לאספקתו האלטרנטיבית של המוצר הציבורי.

היות שהספרות המחקרית מצביעה הן על העדפתו של טקס אורתודוקסי בקרב הציבור הישראלי, והן על התרחבותה של הביקורת והמחאה כלפי המונופול הרבני על ענייני המעמד האישי, מעניין יהיה לבחון במסגרת מחקר המשך את הסיבות להיקפה המצומצם יחסית של התופעה. בהקשר זה ניתן להניח כי הקושי הטבוע בעצם הבחירה הנונקונפורמיסטית לצד בורות בדבר האלטרנטיבות הקיימות, מהווים גורמים מרכזיים בפנייתם של זוגות רבים לבחירה בפשוט, המוכר והמקובל – נישואין ברבנות הראשית. כמו כן, מעניין יהיה לבחון במסגרת מחקר המשך את האופן שבו מתגלמת אי שביעות רצונם של זוגות ממדיניות הנישואין בישראל באמצעות אסטרטגיות הפעולה המוצעות על ידי הירשמן (1970) – יציאה, קול ונאמנות, וכן את הקשר בין בחירת אסטרטגיית הפעולה של לקוחות שאינם שבעי רצון ממדיניות הארגון לבין הנכונות לשאת בעלויות הכרוכות בבחירתם. כך למשל, מעניין יהיה לבחון את בחירתם של זוגות שאינם שבעי רצון ממדיניות הנישואין בישראל אך בחרו להינשא באמצעות הרבנות הראשית, ולעמוד על הקשר שבין בחירתם זו לבין נכונותם לשאת בעלויות הכרוכות בבחירה שלא לעשות כן.

"דור המדבר" מייצג דור של שינוי. דור שנדרשו לו ארבעים שנים כדי לעבור תהליכים ולהפוך מעם של עבדים שיצאו ממצריים לעם עצמאי הזוכה לרשת את ארצו. במובן זה, ההגדרה של "דור המדבר" כפני הדור מציבה את בחירתם של הזוגות בטקס אורתודוקסי מחוץ לרבנות כבחירה של אקטיביזם אזרחי, שמטרתו לחולל שינוי, אחד מיני רבים, הקשור בשינוי פני הדור כולו. בחירה זו, נעשית מתוך אחריות אישית-חברתית ושאיפה לחולל שינוי למען הטוב המשותף, תוך נכונות לשאת במחירים האישיים הכרוכים בכך, למען רווחתם של אחרים ולמען רווחתם האישית. השינוי, אותו מתיימרים הזוגות לחולל באמצעות בחירתם, הינו רק חלק מתוך מכלול השינויים המתרחשים לאיטם ביחסי הדת והמדינה בישראל בתקופתנו ואשר יש בהם כדי לאפשר לאזרחי המדינה לחוש שווים וחופשיים במדינתם היהודית-דמוקרטית.

דבריה של אביגיל, שהובאו בראשית המבוא למחקר זה, מבטאים את חיבורם העמוק של הזוגות שבחרו בטקס נישואין אורתודוקסי מחוץ לרבנות ליהדותם ומחויבותם להלכה והמסורת היהודית מחד גיסא, תוך נכונותם לחולל שינוי במדיניות הנישואין ולייצר אלטרנטיבות לפרשנות ההלכתית של הרבנות הראשית את הנישואין והגירושין מאידך גיסא. בכך מיישבים שני חלקים אלו גם יחד את הפרדוקס הטמון בבסיסה של התופעה, ושופכים אור על אופייה, טיבה ומשמעויותיה.

- Beck, U. (1994). The reinvention of Politic: Towards a theory of reflexive Modernization. In U. Beck, A. Giddens, & S. Lash, *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order* (pp. 1-55). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Beck, U. (1997). SUBPOLITICS: Ecology and the Disintegration of Institutional Power. *Organization & Environment*, 10(1), 52-56.
- Ben-Porat, G., & Mizrahi, S. (2005). Political Culture, Alternative Politics and Foreign Policy: The Case of Israel. *Policy Sciences*, 38(2/3), 177-194.
- Ceccarini, L. (2009). Collectivist and Individualized - Links and political cultures behind these forms of participation in Italy. *Ecpr Joint Sessions of Workshops*, 1-26.
- Copeland, L. (2013). Value Change and Political Action: Postmaterialism, Political Consumerism, and Political Participation. *American Politics Research*, 42(2), 257-282.
- Ekman, J., & Amnå, E. (2012). Political participation and civic engagement: Towards a new typology. *Human Affairs*, 22, 283–300.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Holzer, B. (2006). Political consumerism between individual choice and collective action: social movements, role mobilization and signalling. *International Journal of Consumer Studies*, 30(5), 405-415.
- Holzer, B., & Sorensen, M. P. (2001). Subpolitics and Subp. *Arbeitspapier 4 des SFB 536 Reflexive Modernisierung*.
- Lehman-Wilzig, S. N. (1991). Loyalty, Voice, and Quasi-Exit: Israel as a Case Study of Proliferating Alternative Politics. *Comparative Politics*, 24(1), 97-108.
- Micheletti, M. (2002). Individualized Collective Action. *Nordic Political Science Association's Meeting*, 1-20.
- Mizrahi, S., & Meydani, A. (2003). Political Participation through the Judicial System: Exit, Voice and Quasi-Exit in Israeli Society. *Israel Studies*, 8(2), 118-138.

- Stolle, D., Hooghe, M., & Micheletti, M. (2005). Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation. *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*, 26(3), 245-269.
- Tabory, E., & Lev-Tzur, S. S. (2009). Crossing the Threshold: State Religion, and Opposition to Legally-Imposed Religious Wedding. *Review of Religious Research*, 50(3), 261-276.
- אילן, ש'. (2016). *מדד הדת והמדינה*. מכון סמית למחקר. ירושלים: חדו"ש - לחופש דת ושוויון.
- אריאן, א'. (2009). *יהודים ישראלים - דיוקן - אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל*. ירושלים: מרכז גוטמן לסקרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי ישראל.
- ארציאלי, י'. (2003). *אמנת גביזון-מדן: עיקרים ועקרונות*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בג"ץ 2102-18, 2102/18 (בית המשפט העליון בירושלים - בג"צ 2102 2 12). (2018).
- בונה, מ'. (ספטמבר 2016). שינויים מוסדיים ומדיניות ציבורית: המקרה של יחסי עבודה בישראל. *מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"*. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון.
- ביטון, י', & קנטי, ל'. (2017). בין הפרטה לפרט - תמורות פוליטיות ותמורתן הנוקית. *עיוני משפט, מ*, 493-546.
- בלום, י' צ'. (1966). דיני הנישואין בישראל וזכויות אדם. *הפרקליט, כ"ב*, 361-372.
- בן פורת, ג', & פניגר, י'. (2015). *חילון ללא חילוניות: פתיחת מרכזי הקניות בשבת כמקרה בוחן*. ב- יי פישר (עורך), *חילון וחילוניות: עיונים בין-תחומיים*. רעננה: מכון ון ליר בירושלים הקיבוץ המאוחד.
- בן-פורת, ג'. (2016). *הלכה למעשה - חילון של המרחב הציבורי בישראל*. חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- ברום, י'. (2018). *טקסי נישואין יהודיים בישראל מחוץ לרבנות הראשית*. פנים - איגוד ארגוני יהדות ישראלית.
- ברנט, מ'. (2009). *הזהות בין הדת ללאום והלאמתה של היהדות*. ב- מ' ברנט, *עם ככל העמים: לקראת הקמתה של רפובליקה ישראלית*. כרמל.
- גופן, ע'. (2014). *יציאה יזמית כתגובה לחוסר שביעות רצון משירותים ציבוריים*. *פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים*, 23, 135-161.

- גלילי, א'. (2004). הטל-פוליטיקאים - מנהיגות פוליטית חדשה במערב ובישראל. תל אביב: הוצאת רמות - אוניברסיטת תל אביב.
- דברי הכנסת. (2016). הישיבה המאה ועשרים ושמונה של הכנסת העשרים. (עמ' 92-87). ירושלים: הכנסת.
- דברי הכנסת. (2018). הישיבה השלוש מאות ושבעים ותשע של הכנסת העשרים. (עמ' 116-110). ירושלים: הכנסת.
- דוברין, נ'. (2006). נישואים של ישראלים בחו"ל וחלקם של עולי ברית המועצות לשעבר בתופעה. *מגמות* (3), 477-506.
- הכנסת. (27 אוקטובר 2021). *רפורמת הכשרות יוצאת לדרך: החוק אושר לקריאה שניה ושלישית*.
אוחזר מתוך הכנסת:
<https://main.knesset.gov.il/Activity/committees/Infrastructure/News/Pages/27.10.21.aspx>
- הלפרין-קדרי, ר' (עורך). (2015). לקראת הנהגת נישואים אזרחיים בישראל, או: האומנם הגיעה שעתו של הדיון הציבורי האמתי בשאלת הנהגת נישואים אזרחיים בישראל? *זהויות* (6), 101-126.
- המשרד לשירותי דת. (2013). *תקנות שירותי הדת היהודיים (אגרות שירותים)*, תשע"ד-2013.
- המשרד לשירותי דת. (אין תאריך). *תהליך רישום הנישואין*. אוחזר מתוך המשרד לשירותי דת - נישואין:
https://www.gov.il/he/departments/guides/opening_a_marriage_file?chapterIndex=1
- (התשע"ד - 2014). *הצעת חוק לתיקון פקודת הנישואין והגירושין (רישום) (עבירה על סידור נישואין וגירושין)*.
- הרבנות הראשית לישראל. (תשרי תש"ף). נוהל רישום נישואין.
- הרבנות הראשית לישראל. (תשע"ג). *תקנות והוראות לרישום נישואין*.
- הרמן, ת', ענבי, א', הלר, א', & עומר, פ'. (2018). *מדד הדמוקרטיה הישראלית*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, ת', ענבי, א', הלר, א', רובבשי-שטרית, א', & ריטוב, א'. (2020). *מדד הדמוקרטיה הישראלית*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ויצמן, צ'. (2011). על תוקפו של טקס נישואין פרטי. *משפחוק*, ג, 9-26.

וסטרייך, א'. (תשע"ז). בחזרה לעתיד : על עיצובם של הנישואין והגירושין האזרחיים בישראל.
דין ודברים (י), 103-69.

וסטרייך, א', & שיפמן, פ'. (2012). מסגרת אזרחית לנישואין וגירושין בישראל. ירושלים:
מציל"ה.

חדו"ש - לחופש דת ושוויון. (11 1 2016). מצגת חופש הנישואין. אוחר מתוך חדו"ש - לחופש דת
ושוויון : <https://did.li/Freedomofmarriage>

חדו"ש. (8 אפריל 2021). חדו"ש עתרה נגד שר הפנים – לרשום זוגות שהתחתנו ב"נישואי יוטה".
אוחר מתוך חדו"ש - לחופש דת ושוויון : <https://did.li/XUE5q>

חדו"ש. (4 אוגוסט 2021). מחצית מהציבור מעדיף להינשא בנישואין לא אורתודוקסיים. אוחר
מתוך חדו"ש - לחופש דת ושוויון : <https://marriage.hiddush.org.il/surveys/2208>

חדו"ש לחופש דת ושוויון. (אין תאריך). טבלת חופש הנישואין בעולם. אוחר ב- 2022, מתוך
חדו"ש לחופש דת ושוויון : <https://marriage.hiddush.org.il/table>

חוק הרבנות הראשית לישראל. (תש"ם-1980).

חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953. (1 יולי 2018). אוחר מתוך מאגר
החקיקה הלאומי :

<https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?lawitemid=2001233>

טריגר, צ'. (2005). יש מדינה לאהבה : נישואין וגירושין בין יהודים במדינת ישראל. ב- א' בן-
נפתלי, & ח' נוה (עורכים), משפטים על אהבה. תל אביב : רמות.

כהן, נ'. (2010). שינויים מוסדיים, פוליטיקה אלטרנטיבית ומדיניות ציבורית : המקרה של עיצוב
ובצוע מדיניות הבריאות בישראל. באר שבע : אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

כהן, נ', & פילק, ד'. (2013). רפואה שחורה בישראל : מדידת התופעה, הסברים לקיומה והמלצות
למיגורה. ביטחון סוציאלי, 92, 97-128.

לוביץ, ר'. (תשע"ה). המושג "תינוק שנשבה" כפתרון לבעיית היחס לחילוניים בספרות ההלכה
בישראל. ב- מ' רחימי (עורך), עמדו"ת : עם-מדינה-תורה (כרך ט', עמ' 173-194).

לוטן, א'. (2007). ברית הזוגיות וחלופות נוספות לנישואין על-פי הדין הדתי בישראל. ירושלים:
הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

ליפשיץ, ש'. (2009). דיני משפחה בעידן האזרחי : מדיני הנישואים של מי שנישאו מחוץ לגבולות
המדינה אל היום שאחרי כינונם של נישואים אזרחיים בישראל. משפט ועסקים (י), 447-
498.

- ליפשיץ, ש'. (2014). ברית הזוגיות. *מחקר מדיניות* (68).
- מבוי סתום. (2019). נישואים פרטיים כהלכה. (ב' כהנא-דרור, & א' להב, עורכים) ירושלים.
- מבקר המדינה. (2013). *דוח שנתי 63*. ירושלים: משרד מבקר המדינה.
- מזרחי, ש', & מידני, א'. (2006). *מדיניות ציבורית בין חברה למשפט*. ירושלים: כרמל.
- מזרחי, ש', יובל, פ', & כהן, נ'. (2011). *מדינת הרווחה, פוליטיקה אלטרנטיבית ודעת הקהל: ישראל 2011*. המחלקה למהל ומדיניות ציבורית. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- מרון, י'. (תשע"ב). הכרה בנישואיהם של מנועי החיתון מחוץ לישראל - מבט מחודש על כללי בררת הדין ושיקולי תקנת הציבור. *הפרקליט*, נ"א, 3-77.
- נויברגר, ב'. (1997). דת ודמוקרטיה בישראל. *מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות*.
- נציבות שירות המדינה. (2021). *אמון סקירה והמלצות מדיניות - נספח להנחיות נציבות שירות המדינה לתכנון בתחום ההון האנושי*. ירושלים.
- סאמין, ח'. (1 ינואר 2019). נתונים על מספר הנישואים בלשכות הנישואין לשנת 2018. *המשרד לשירותי דת - אסף נישואין, כשרות ורבנים*.
- סמוחה, ס'. (2006). מדינה יהודית ודמוקרטיה יהודית. *משפט וממשל* (10), 13-24.
- סמית, ר', פניאל, א', & אטרש, ע'. (2017). *דו"ח סקרי דעת קהל בנושא חופש הנישואים בישראל - השוואה בין עמדות המגזר היהודי והמגזר הערבי*. ירושלים: חדוש - לחופש דת ושוויון.
- פינקלשטיין, א'. (2015). *סיכום פעילות הכנסת ה-19 בענייני דת ומדינה*. ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.
- פיקאר, א'. (2012). *הלכה בעולם חדש - שיח רבני בחברה מודרנית*. ירושלים: מכון שלום הרטמן.
- פקודת הנישואין והגירושין (רישום). (1919).
- פקודת הנישואין והגירושין (רישום). (31 אוקטובר 2013). אוחזר מתוך מאגר החקיקה הלאומי: <https://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?lawitemid=2000007>
- פרידמן, ש'. (2019). שחיקתו של הסטטוס קוו ביחסי דת ומדינה. *מחקר מדיניות*, 126.
- פרשיצקי, א'. (2011). הבניית זיכרון קולקטיבי בזירת טקסי נישואים יהודיים אורתודוקסיים ואלטרנטיביים. *מגמות* (1), 86-108.
- פרשיצקי, א'. (2013). מרב לחבר ולידוען: סמכותם החדשה של מנחי טקסי נישואים ואלטרנטיביים בישראל. *מגמות* (1), 28-58.

פרשיצקי, א'. (2017). המצאת טקסים יהודיים : טקסי חתונה ולוויה לא אורתודוקסיים בישראל. ב- ג' כ"ץ, ש' רצבי, & י' ידגר (עורכים), מעבר להלכה - מבורתיות, חילונית ותרבות העידן החדש בישראל (עמ' 242-283). קריית שדה בוקר : מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פרשיצקי, א'. (תשע"ד). המצאת טקסים יהודיים : טקסי חתונה ולוויה לא אורתודוקסיים בישראל. ב- י' ידגר, ג' כ"ץ, & ש' רצבי (עורכים), מעבר להלכה (כרך 7, עמ' 242-283). מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות - אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קונהל, א'. (תשס"ג). איש ואשה זכו שכינה בניהם - פרקי הדרכה לחתן ולכלה. עין צורים : מכון שילובים, ישיבת קבה"ד, עין צורים.

קרייני, מ'. (2006). ריקושטים יהודיים ודמוקרטיים. משפט וממשל (9), 461-496.

רגב, א'. (2019). מדד הדת והמדינה - 2019. מכון סמית למחקר. ירושלים : חדו"ש - לחופש דת ושוויון.

רגב, א'. (2020). מדד הדת והמדינה 2020. מכון סמית למחקר. ירושלים : חדו"ש - לחופש דת ושוויון.

רגב, א'. (2021). מדד הדת והמדינה 2021. מכון סמית למחקר. ירושלים : חדו"ש - לחופש דת ושוויון.

רדזינר, ע'. (2018). גט בהשגחת הבדי"ץ : "ענייני נישואין וגירושין" בבתי דין חרדיים פרטיים. (י' מרגליות, & ח' זיכרמן, עורכים) משפט, חברה ותרבות, א - משפט וחרדים בישראל, 69-105.

רדזינר, ע'. (2018). גיטי מצוות התלויות בארץ? הסכם קדם נישואין למניעת סרבנות גט : בין אמריקה לישראל. משפט עברי, מז', 5-59.

רובינשטיין, א'. (1974). הזכות לנישואין. עיוני משפט, ג', 433-458.

רוס, ר' י'. (תשס"ח). עדות של יהודי שאינו שומר מצוות. תחומין, כ"ח, 211-222.

שומפלבי, א'. (5 אוקטובר 2021). המהומה הבאה בדרך : "אי אפשר לכפות על אנשים להינשא ברבנות. נמצא דרכים איך לעשות את זה". אוחר מתוך YNET: <https://www.ynet.co.il/judaism/article/sygyt2yny>

שקדי, א'. (2003). מילים המנסות לגעת : מחקר איכותני - תיאוריה ויישום. רעננה : רמות.